

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 11-12
(18438-39)

2014 чылдың
ФЕВРАЛЬ 4,
вторник
Садар өртээ хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

ТЫВАНЫҢ УЛУГ САҢЫ

Чылдың баштайгы хүнүнүн даң хаязын уткуп турары.

Найысылал Кызыл хоорайның чоогунда эң бедик Дөгээ дагның экти.

Тыва улустун бурунгу чаңчылы езугаар эрги чылды уткуп, чаа чылды үдеп, оран-таңдыга мөгейип чалбарып, саң салыр чер кылдыр Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ону чүге шилип алганын ооң кырынга даң бажында үнүп келген кижилер билип каар. Шагаа байырлалы таварыштыр чүзүн-бүрүн өңнөр-биле каастанып-кан ышкаш Кызыл хоорайның, ооң чоогунда суурларның, малчыннарның кыштагларының чивецнээн оттары моон көстүп турар. Чылдың-на Шагаа санында маңаа салган саңны Тываның Баштыңы кыпсып үндүрүптөргө, ооң дээрже дүндүүштелген чалбыыжы кайыын-даа көскү. Республиканың улуг саңын кыпсып үндүрүпкенин чон көрүп, ооң соонда суурларда, кыштагларда, Дөгээ баарында тейлерде чыылган чон боттарының саңнарын кыпсып эгелей бээр. Тываның Баштыңының Дөгээ дагның бедиинге кыпсып турар бо саңны чон Улуг саң деп адай берген.

Саң салган бедикке бо Шагаада Тываның Баштыңы Калчан-Доруг адын мунуп алгаш келгени чаа чылдың утка-шыналынга дүүшкөк. Шаг-төөгүден тура, аът эр кижиниң шынчы жи. Шагаа саңын Шолбан Кара-оол кыпсып үндүргөш, ооң от-чалбыыжын дамчыштыр оран-таңдыга чеминиң дээжин өргээш, мөгейип чалбар-

ган. Саң кыпсырынга келген кижилерге, бүгү Тываның чонунга Аът чылы-биле байыр чедирип, чаа чылда чедишкinnerни, аас-кежикти, кадыкшылды сеткилиниң ханызындан күзеп, сыр даң бажында Дөгээ дагның бедиинче үнүп, саң кыпсырынга келген улуг-бичи кижилер бедик сүлдегил эрлер-дир деп ол демдеглээн. Эрте-бурунгу

чылын байырлаары, Сочиге болур кышкы Олимпий оюннарын эрттиреринге Тываның төлээлери боттарының үлүү кириштирери-биле онзагай деп Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Аалдарының саңнарын кыпсып, Аът чылды ооң баштайгы хүнүнүн херелдери-биле кады уткуп, Шагааны омак-хөглүг ут-

чуржузун баштап алгаш келген, оларның аразында Кызылдың 14 дугаар школазының өөреникчизи Алексей Сат база бар. Олар боттарының төрөл бөлүүнүн саңын улуг саңдан ырак эвеске кыпсып, оран-таңдыга чалбарааннар. Тываның Баштыңының кыпсып үндүргени улуг саңның чоогунга өг-бүлезиниң, төрөл-бөлүүнүн саңын кывыскан кижилер элээн хөй болган. Чамдык төрөл-бөлүктөр саң кыпсыр черлерни баш бурунгаар шилип алганы илдең чорду. Улуг саң хып үнүп кээри билек-ле, Дөгээ дагның баарында дөңнөр кырынга каш-даа черге саңнар чалбыышталып үндү.

Улуг саңга келген улуг-бичи эр кижилер идик-хевин уштуп, харга кактап, андааштанып, саң салган бедикти куду дукпуртуланып бадып, эрги чылдың хирчамындан, багындан адырып ап турдулар.

Шагаа саңыга келген кижилер чынныр майгыны, изиг шайны ижип, чылыгып алыр өгнү тургусканы дыка эки. Онза байдалдар яамызының ажилдакчылары машина-техниказын, дериг-херекселин белеткеп алган, кандыг-бир озал-ондак болур болза, дүрген дуза чедиреринге белем турдулар.

Улуг саң кыпсырын, аңаа чурттакчы чонун киржилгезин организастааны ниитизи-биле эки-даа болза, чамдык кижилерниң талазындан хомудалдарны, ону экижидер талазы-биле санал-оналдарны дыңнадым.

(Улаңчызы 6-гы арында).

Тываның Баштыңының Дөгээ дагның бедиинге кыпсып турар бо саңны чон «Улуг саң» деп адай берген.

шагдан бээр ажил-ишке-даа, дайын-чаага-даа эр кижиниң бүүрелдиг эки аът, хамыктыг мурнунда ажил-ишчи мал, көк ыаш Аът чылында чедишкinnerниң ажилдаарынче чонну ол кыйгырган. Тыва улустун чолукшуур езулалын чүгле Шагаа байырлалының үезинде эвес, а хүн бүрүде сагып чаңчыгарын чонга чагып, канчаар чолукшуурун бөдүүн-биле чыылганнарга Шолбан Кара-оол көргүстү. Эң ылаңгыя эр кижилер ужуражып келгеш, ооң көргүскени ышкаш чолукшуур болза, ында кандыг-даа нарын чүве чок чорду.

Россияның бирги телеканалына Тываның Баштыңы интервьюну саң чанынга берип, тыва улустун Шагаа байырлаар чаңылдарын тодаргайы-биле чугаалап берген. Республиканың чонунга Аът чылы Тыва биле Россияның чаңгыс демнежилгезиниң, найысылал Кызыл хоорайны үндөзилээниниң 100

куурун чыылган чонга база катап күзээш, Тываның Баштыңы Калчан-Доруг мунупкаш, саң кывыскан бедиктен кончуг кадырны куду бадыпты. Тыва эр кижиле аът бот-боттарынга бүүрелдиг шынчы эжишкилер деп бадыткалдыг херечизи ол болду.

Тываның Баштыңының кывыскан саңыга өг-бүлезиниң аш-чеминиң дээжиниң өргүп, Аът чылында оран-таңдыдан олча-омакты дилеп алыр дээш келген кижилер хөй болган — элээди оолчуктардан улуг назынныг кижилерге чедир. Тывага ат-сураа шаандан тура билдингир хаакчы, республика чергелиг маргылдааларга каш удаа тиелекчи, хаактыг маңаарын амга чедир кагбаан, спортка хирелиг аныяк оолдарны соонга каар Чаа-Хөл чурттуг 75 харлыг Михаил Дугар-Сюрюн саң чанынга оран-таңдызынга чалбарып органын көрдүм.

Вячеслав Сарыглар чеди

Кышкы
Олимпий
оюннары-
ның ажы-
дышкы-
нынга чедир
3 хонук арт-
кан.

● Кышкы олимпиадага 85 чурттуң спортчулары спорттун 15 аңгы хевиринге киржир. Сочиге 98 комплект медальдарны чаалап алыр.

● Олимпиада маргылдаалары Кышкы оюннарның ажыдышкынының мурнунда, февраль 6-да, эгелээр. Шаңналдарның баштайгы 5 комплектизин февраль 8-те ойнап алыр.

● Сочиге XXII Кышкы Олимпий оюннарының албан-езузу-биле ажыдышкыны февраль 7-де Москва шагы-биле 20 шак 14 минута турда эгелээр. Байырлыг ажыдышкын Олимпиаданың «Фишт» кол стадионунга барык үш шак ажыр үргүлчүлээр.

● «Сочи-2014» олимпиада делегейниң спортчуларын уткуп, хүлээп ап эгелей берген. Олимпийжи сууржугашта амыдырал хайныгып эгелээн. Баштайгы келген делегациялар олимпиаданың сууржугажы болгаш парыгы-биле таныжып, ында чурттай берген. Белеткелдер база кидин түлүк чоруп турар. Олимпиаданың найысылалында даштыкы чурттарның чыынды командаларының туктары киискип, байырлыг шинчини кириген.

● Бо хүннерде Сочиде Национал олимпий комитеттер делегацияларының баштыңнарының семинары ажылын эгелээн. Улуг хемчээлдиг хемчегде 200 ажыг кижикиржип турар. Арткан 3 хонук дургузунда делегацияларга пленарлыг хуралдар болуп эртер. Аңаа Кышкы Олимпий оюннарынга делегацияларга көргүзөр дуза болгаш кол хандырылгаларның дугайында чугаа болур.

Олимпий одунун эстафетазын Краснодар Майкоптан хүлээп алган. Ооң аян-чоруунун адакталырынга чедир каш хонук арткан. Олимпий одунун эстафетазының эң-не кол төнчү пунктузу Сочиде «Фишт» стадиону.

Бистиң корр.

Дугаарлар өскерилген

101, 102, 103, 104

2014 чылдың январь 27-ден эгелеп, Россияның шалыпкын дуза чедирер албаннарының телефоннарының дугаарлары өскерилген. Өрттен камгалал, полиция, дүрген эмчи дузазы чедирер болгаш газ ажылдакчыларын кыйгыртырда ажылгап өөренгенивис саннарга 1 деп санны немээр апаар: 101 - өрттен камгалал, 102 - полиция, 103 - дүрген эмчи дузазы чедирери, 104 - газ албаны. Чаа дугаарларны мобильдиг-даа, стационарлыг-даа телефоннарга ажылгап болур. Чаа дугаарлар бүдүн чурттуң девискээринге болгаш телефон харылзааның шупту операторларының четкилеринге ажылдаар.

Аңаа чергелештир 01, 02, 03, 04 деп эрги дугаарлар ам-даа элээн үе дургузунда ажылдаар.

Оон аңгыда 115 деп кыска дугаарны база ажылгалче кириер. Бо дугаарның дузазы-биле электроннуг хевирлиг ачы-дузаларның дугайында тайылбырларны ал болур. А 121, 122, 123 дугаарларже телефоннааш, «Уруг айылдыг байдалда» деп шугум-биле харылзажып болур.

А.ТАУ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Барыын-Хемчик кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгеден хостаарының дугайында

2014 чылдың январь 28 №70/358-6 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 8 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Барыын-Хемчик кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү комиссияның составынче Россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тывада регионалдыг салбырындан депшиттирген, 1967 чылда төрүттүнген Айлана Эрес-ооловна Монгушту Барыын-Хемчик кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгеден хостаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Чөөн-Хемчик кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгеден хостаарының дугайында

2014 чылдың январь 28 №70/359-6 Кызыл хоорай

Чөөн-Хемчик кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү комиссияның составынче ажылдап турар черинден депшиттирген Мерген Кожумаевич Монгуштуң билдиришкенин өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 6 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1969 чылда төрүттүнген Мерген Кожумаевич Монгушту Чөөн-Хемчик кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгеден хостаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

ДЫҢНАДЫГ

Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарның девискээр соңгулда комиссияларының кежигүннеринин бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы боттарының кандидаттарын депшидип турар, Россия Федерациязының Күрүне Думазынга, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (парламентизинге) депутат мандаттарын хуваарынга киржир эргелиг политиктиг партияларга, хөй-ниити каттыжышкындарыга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарның Төлээкчилер хуралдарында дорт, албан-хаап, ажылдап, өөренип, чурттап турар черлеринин аайы-биле соңгукчуларга Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарның девискээр соңгулда комиссияларының кезиин (бадылаар эргелиг бир-бир кежигүн) томуйлаарының дугайында саналдарны хүлээп ап эгелээнинин дугайын дыңнадып тур. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарның девискээр соңгулда комиссияларының составыга кириеринин дугайында саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнден үжөн хонуктун дургузунда 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб.210, тел. (39422) 2-10-09) деп адреске кирип болур.

Тыва Республиканың
Соңгулда комиссиязы.

СЕРГЕЙ ШОЙГУНУҢ БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Россияның Маадыры, РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Кужугетович Шойгуда байыр чедирген телеграмма Тываның Баштыңының адынга келген. «Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Ай календарын езугаар Чаа чыл — Шагаа байырлалы-биле силерге болгаш Тыва Республиканың бүгү чурттакчыларынга чүректин ханызындан байыр чедирип тур мен. Үнген чыл өг-бүле бүрүзүңге өөрүшкүнү, аас-кежиин болгаш чаагай кежик-чолд эккээр, эң ыдыктыг күзелдер бүдөр, кижжи бүрүзүңге харам чок болгаш чаагай болзун! РФ-тиң камгалал сайыды С. Шойгу» — деп, телеграммада бижээн.

М. Кенин-Лопсан: «ӨӨРЕНИЦЕР, АЖЫЛДАҢАР, САЙЗЫРАҢАР»

Буян-Бадырғы орденниң эдилекчизи М. Кенин-Лопсан.

Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдесин, эртем-шинчилелдерин, культураны болгаш уран чүүлү сайзырадыры-биле холбашкан ажил-чорудулгазы, спортчу чедишкени, а ол ышкаш улустарның аразынга тайбыңны, найыралды болгаш кады ажылдажылганы быжыглаарының херээнге көскү салышкыны болгаш өске-даа сураглыг ачы-хавыязы дээш республиканың кол күрүне шаңналдарының бирээзи — «Буян-Бадырғы» орденни бир дугаар тывыскаан.

Ол бедик шаңналды Тываның Баштыңының холундан бир дугаар алган кижжи эртемден болгаш чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан

лээп көрүп турар. Тыва чоннуң угаан-бодал эртинелеринин кадалакчызы деп бүгү-делегейге үнелээн, ооң чогадыкчы ажыл-чорудулгазы ханы болгаш хөй талалыг. Кайгамчык салым-чаянныг, билбес чүвези чок, сагыш-сеткили байлак бо хоочун шагдала Тываның дириг эртинези, хамнаашкын талазы-биле бүгү чурттарда сураглыг кижжи апарган. «Буян-Бадырғы» деп кайгамчык чогаалды биске сөңнээн Монгуш Бораховичтен өске кымга ыңдыг аттыг шаңналды эң бир дугаарында тыпсыр боор. Бо дээр-ге ханы уткалыг болгаш чөптүг шиитпир-дир».

Монгуш Кенин-Лопсан бодунуң харыы сөзүңге Тываның чурттакчы чонунга чагыын берген: «Тываның чечектелишкенин, ооң кайгамчык чурттакчылары-

лигилг удуртукчу-дур. Силерни шуптуңарга чедишкенин аас-кежиин, чаагай чүүлдерни кездим».

Хүндүлүг хоочуннуң чагы сөзүн езулалдың киржикчилер бир демниг адыш каскаашкыны биле хүлээп алганнар.

«Буян-Бадырғы» орденниң I чергезинин ийиги эдилекчизи Россияның камгалал сайыды Россияның Маадыры Сергей Шойгу болган. Ол чай чогуңда бо езулалга кээп шыдаваан дээр Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

«Буян-Бадырғы» орденниң II чергезин райкүүском даргазынга (амгы үеде кожуун чагыргазының баштыңыга) 17 чыл дургузунда ажылдап келген чаңгыс херээн удуртукчу Таисия Тюлюшке тывыскаан. Ооң удуртулгазы-биле Таңды район социал-экономиктиг көргүзүлгелер талазы-биле эңки кожууннарның санынга чаңгыс эвес удаа кирип келген. Таисия Санчиевна хүндүлүг дыштанылгазында-даа болза, бодунуң билиин, күжүн чаарттынып турар Тываның көдүрлүүшкүнүңге берип чоруур.

Ол байырлыг езулалга чаа орденниң баштайгы эдилекчилеринге ону тыпсыры-биле чергелештир күрүнениң өске-даа шаңналдарын 24 кижиге тывыскаан. «Силерниң кижжи бүрүзүңүн Тываның болгаш Россияның келир үезинге салышкыны кайгамчык болгаш үнелеп четтинмес, силерниң салым-хуу-

Бедик шаңналга төлөптитилер.

болган. «Бо кайгамчык кижжи-биле чаңгыс үеде чурттап чоруурум меңээ алдар болгаш чоргааралдыр — деп, шаңналды тывыспышаан, Тываның Баштыңы чугаалаан. — Монгуш Бораховичинин ачы-хавыязы үнелеп четтинмес. Ооң эртем, литература болгаш хөй-ниитичи салышкынын делегей деңнелинге шагда-ла хү-

ның өөренирин, дээди эртем чедип алырын күзээр мен. Бо дээр-ге чугула чүүл-дүр. Өөрениңер, ажылдаңар, сайзыраңар. Уруглар төрүттүнеринин талазы-биле бистиң республикавыс кезээде бирги черге болзун. Республика Баштыңыга чедишкенин күзедим. Ол дээр-ге биче сеткилдиг болгаш бедик эртем-би-

ңар — хамааты харысалганың бедик мергежилдин болгаш Төрээн чуртунга болгаш бодунуң чонунга бараан болурунун үлегери болуп турар» — деп, республика Баштыңы шаңнал алганнарга чугаалаан.

Долаана САЛЧАК.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

САЙЗЫРААРЫНГА БҮЗҮРЕЛ УЛУГ

Тываның күрүне филармониязын Орус дыл чылының байырлыг ажыдышкыны «Тыва орустап чугаалап тур!» деп чыыш-биле эгелзэн. Эрткен чылын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун үндүргени Чарлыы езугаар 2014 чылды Орус дыл чылы кылдыр чарлаанын сагындырып каалыңар. Ол Тыва биле Россияның демнежилгезинин 100 чылынга тураскааткан. Чыышка республиканың кожуун, сумуларының орус дыл болгаш литература башкылары, эртемденнер, культура ажылдакчылары болгаш массалыг информация чепсектеринин төлээлери киришкен. Аңаа орус дыл башкылаашкынының айтырыгларын болгаш ийи дылдың аяннажылгазының хөгжүлдэзин, тургустунуп келген айтырыгларны, оларны шийтпирлээр аргаларын сайгарып чугаалашкан.

Байырлыг хуралды ТР-ниң өөредилге сайыдының оралакчызы, орус дыл талазы-биле кол күрүне инспектору Татьяна Шарыпованың илеткели-биле ажыткан. Татьяна Леонидовна 2013 чылда республиканың Чазаның бот-идепкейи-биле тургускан орус дыл талазы-биле кол күрүне инспекторунун албан-дужаалынга томуйлаан турган. Ол илеткелин орус-тыва харылзааның төөгүзүнден эгелзэн. Орус дыл ТАР үезинде-ле үндезин чурттакчы чонун орус болгаш делегей культуразының эртинезинче хаара туткан чепсек болуп турган. ТАР-ның Совет Эвилелиниң составынче эки тура-биле киргениниң соонда чурттакчы чон ортузунга ийи дыл элзэн улуг хөгжүлдени алган. Бижик билбес чорукту узуткаарынга база бүгү-ниитиниң ыяла өөрениринге, хөй адырлыг өөредилге албан черлерин тургузарынга Россиядан хөй санныг башкыларның болгаш өске мергежилдиг кижилерин республикаже келгени улуг деткимче болган. Ооң ачызында эрткен чүс чылдың 80 чылдарында көдээ суурларда чурттап турар тываларның 42, а хоорайларда 75 хуузу орус дылды хостуг билер апарган.

Эде тургустунушкун үелери Тываның школаларында, ылаңгыя суур черлерде орус дыл башкылаашкынының шынарын элзэн кудулаткан. Ынчалзак сөөлгү чылдарда орус дыл талазы-биле байдал экижил турар апарган. Кол күрүне инспекторунун чугаалап турары-биле алырга, школа доозукчуларының орус дылды когуур деңнелде билбес болуп турарының кол чылдаганы — кожууннарда орус дылдыг чурттакчыларның ховар болуп турары. Ол ышкаш аныакскениң чөчен чогаалдар омчулгазынга сонугалының

чидип бар чыдары эскертинип турар болгаш өөредилге-методиктиг литератураның эргижирээнинде. Херек кырында өөреникчилерниң чугаа культуразының сайзыралынче кичээгейиниң кошкаанда.

Айтырыгларны шийтпирлээрде, шупту хевирлерниң өөредилге албан черлеринде орус дыл башкылаашкынының практиказын эде көөрү негеттинип келген. Келир үениң орус дыл болгаш литература башкыларының белеткелиниң деңнелин бедидери болгаш орус дыл башкылаар методиканы сайзыраңгайжыдары эргежок чугула дээрзин Татьяна Шарыпова демдеглээн.

Орус дыл чылын эрттирери-биле эгелекчи санал кириген Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чыыштың киржикчилеринге болгаш аалчыларынга Шагаа-биле байыр чедирбишаан, 2014 чыл республикага онзагай чыл болуп, тускай ханы ужур-утканы болдурар чыл болур деп демдеглээн. «Бирээде, Тыва биле Россия демнежилгезинин 100 чылы болгаш ТАР-ның Совет Эвилелиниң составынче киргенинден бээр 70 чылы. Урянхай крайның бир дугаар орус чурттакчыларынга болгаш

Орус дыл талазы-биле кол күрүне инспектору Татьяна Шарыпова.

ри — харылзажылга үезиниң негелделеринге тыва ниитилелдин чижилгеге киржип шыдаар эргежок чугула негелдези-дир. Ол чокка республиканың мурнунда турар айтырыглар шийтпирлеттинмес» — деп, Шолбан Валерьевич чугаалааш: «Россияның регионнарының аразында бис орус дыл талазы-биле кол инспекторунун бедик албан-дужаалын, сайыттың оралакчызы кылдыр бир дугаар томуйлап тургускан бис. Бис

чылының хемчеглериниң ниити акшаландырышкынының хемчээлин 20 млн. 325 муң рубль кылдыр доктааткан. Ооң иштинде 17 млн. рубльди көдээ черлерже ажылдаар күзелдиг орус дыл башкыларын деткиир талазы-биле грантыларже угландырган.

ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школалар хөгжүдөр институту «Тывада орус дыл» деп чаа информациялыг порталды ажыткан. Ооң автору — орус дыл башкылаашкынының айтырыгларының лабораториязы. Лабораторияның эргелекчизинин хүлээлгезин күүседип турар Ольга Иргиттиң чугаалап турары-биле алырга, лабораторияны совет үеде турган чаңчылдарны катап эгидери-биле тургускан. Ооң мурнунда республикага РФ-тиң национал школаларының чырыдышкын яамызының эртем-шинчилел институтунун салбыры турган. А ооң тыва салбыры орус дыл талазы-биле өөредилге номнарын үндүрүп турган. Лаборатория чүгле номнар үндүрер эвес, а хөй чылдар дургузунда чорудуп турган шинчилелдерни уламчылаар. Ынчангаш ол бүгү ажыл федералдыг күрүне стандартындан эгелээр. Федералдыг стандарттар башкы кижиге

Номнар делгелгезинде.

улуг чуртувустун булуң бүрүзүнден Тываже чедип келген совет тускай мергежилдиглерге өөрүп четтиргенивис илередип мөгөөр-дир бис. Оларның хөй кезии тыва национал кадрлар белеткээриниң, республиканың социал болгаш чаа экономика адырларын тургузарының үндезилекчилери болуп, Тыва черге, ооң чонунга акыл-херээ, чүлдү-чүрээ-биле сырый холбаалыг апарган. Ийиде, Тывада Орус дыл чылы биле Россияның культура чылында ханы харылзаа тургустунган. Орус дыл интернационалчы харылзаа дилы болганда, чурттуң 180 нациязын чаңгыс чон кылдыр каттыштырып турар. Үште, Тывага орус дыл экономиктиг ужур-дузалыг болур. Орус дылды эки били-

аңаа чоргаарланыр бис. Ынчалза-даа биске ол улуг харыс-салганы онаап турар. Ынчангаш бистин күженишкинеривис езу барымдаалаан хемчеглер эвес, а тодаргай түңнелдерлиг болур ужурлуг» — деп, чугаазын дооскан.

Эксперт аалчыларның илеткелдериниң соонда киржикчи башкылар боттарының сонугаан айтырыгларын салыр аргалыг болган. Башкыларның айтырыгларынга колдуунда Тываның Баштыңы чедимчелиг харыларны берген.

Ынчангаш чыыштың киржикчилери, республиканың орус дыл болгаш литература башкылары бо чидиг айтырыг ам хөгжүлдени алыр дээрзинге улуг идегелдиг. Орус дыл

ажылынче чаа көрүш-биле көөр арганы берип турар. Ооң ачызында кажан шагда номнарда турган шажынчы мөзү-шынар үндезиннерин катап кириер апар. Ол ышкаш «Мен Тыва Республиканың чурттакчызы Россия Федерациязының хамаатызы мен» деп билишкенин угадып билиндирер ужурлуг.

Дылды эки билбези аныак-өскенге эки өөредилге черлеринче кирип алырынга улуг шаптараазынны болдуруп турар. Ынчангаш бо талазы-биле ажыл деткимчени ап, моон соңгаар сайзыралды алыр дээрзинге бүзүрел улуг.

Валерия КОНГАР.

Чигис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

Таңды кожуунда

ОНЗАГАЙ КЕЖЭЭ

Таңды кожуунун Кызыл-Арыг сумузуун чурттакчыларынга, өзүп олар салгалынга Кызыл-Арыг тускай эдилгелиг школа-интернадының демниг коллективиниң белеткээни Орус дыл чылынга тураскааткан чараш хемчегни эрттирген. Школаның орус дыл болгаш чогаал башкылары Аина Ангырак, Анай-Хаак Майнды орус дыл неделязынга тураскааткан класстан дашкаар солун мөөрейлерни өөреникчилер-биле демнежип эрттирген.

Ол-ла кежээ суурнуң Культура одаанга база Орус дыл чылының ажыдышкынын эрттирген. Культура одааның иштин орус дылда угаадылар, сураглыг орус чогаалчыларның чуруктары-биле каастап-шимзэн.

Кежээниң байырлыг концертин школаның башкылары база өөреникчилери орус дылга тураскааткан ниити ыры-биле күүседип ажыткан. Күүселде үезинде ол ырының сөзүнүн утказындан дыңнакчылар болгаш киржикчилер орус дылдың чугулазын медегер билген.

Школаның директору Клара Ивановна Комбу чыылган чонга бодунун амыдыралынга орус дыл кайы хире чугула ажыктыг болганын база келир үениң салгалынга ону эки өөренирин чагып чугаалаан. Башкы Кайсын Кулиевтиң «Башкы Борис Игнатьевич» деп шүлүүн чыылганнарда шээжи-биле номчаан. Школаның өөреникчилери болгаш уруглар садының чаштары ырлап, шүлүктөп, танцы-самын бараалгаткан.

Суурнуң чурттакчы чону школа-интернаттың өөреникчилериниң уран талантызын магадап, белеткээн концерт-көргүзүүн улуг сонугал-биле көргөн.

Кыштың соок агаары хөглүг, каас-чараш кежээден бодунун чыварын чавырылдырыпкан ышкаш сагындырган. Байырлыг кежээ доозулган соонда, көрүкчүлөр чанарынче далашпайн, боттарының сеткил-сагыжын долган өөрүшкүзүн аразында үлешкен.

А.Х. МАЙНДЫ,
С.ООРЖАК,

орус болгаш тыва дыл башкылары.

Кызыл-Арыг суур,
Таңды кожуун.

Уругларның оюн-көргүзүү.

НАЙЫРАЛДА КЫЗЫГААР ЧОК

2013 чылда Монгуш алышкылар Сарыг-Септинь Култура бажыңында коллегазы Евгений Коренец-биле демнежи алгаш, «Каа-Хемниң үннери» төлевилелди боттандырып эгелээнер. Оон сорулгазы-хөй националдыг кожууннуң суурларында чурттап турар улустарның ырларын бижээн дискилерни тургузары.

Чогаадыкчы ол бөлүктүң санап турары-биле алырга, барык бежен хире чоннарның-тываларның, орустарның, украиннериниң, армяннарның, буряттарның, немецтерниң ырларын чыып бижири чугула. «Хөй националдыг район бис, аңгы-аңгы

сөөк-язы кижилер мында эп-найыралдыг чурттап турар-деп, Мерген Монгуш чугаалаар.—Оларның ырларын, аялгаларын бижидер деп сорулганы салдывыс. Сураглыг коллективтерден болгаш күүсекчилерден эгеледивис. Аажок солун ажилды эгелээн бис, аңаа улус улуг күзелди-биле кижип турар. Орус ырларның «Енисеюшко» ансамбли-биле ажилдап турарывыс биске аажок таарышкан. Каа-Хемниң ырларының бүгү республикага чаңгыланары күзенчиг. Бөлүк чоннар боттарының ырларын бижидеринге дузалажыр бис. Бир эвес оларның аразында ырлаар кижип чок болур болза, чогаадыкчы коллективтер, бистинь бот-тывынгыр артистеривис дузалажыптар».

Ол төлевилелди күүседир-биле үн бижидер аппаратура садып алган бис деп, муниципалдыг тургузугнуң култура эргелелиниң начальниги Валентина Кудрявцева чугаалады. Россия Президен-

тининь Чарлыын езугаар федералдыг деңнелге эрттирер Россияның болгаш Тываның демнежилгезининь чүс чылында аңгы-аңгы чоннарның ырларын бижээн дискилер Каа-Хемниң бүгү чурттачыларына болгаш аалчыларына эки белек болур. Салым-чаяанныг кижилер бо черде хөй, олар култура чаңылдарына хумагалыглар. Оон аңгыда бот-тывынгыр чогаадылга мында дыка сайзыраңгай, элээн каш коллектив бар, оларның иштинде фольклор, танцы, хөгжүм херекселдерининь бөлүктери бар.

Аңгы-аңгы чоннарның културазына сонургалдыг чорук дээрге Каа-Хемниң шаандан бээр непереп келген чаңчылы болур. Ону Уругларның чогаадылга төвү аажок деткип, 360 хире чаштар, оларның аразында кызыгаарлаттырган аргаларлыг уруглар база бар, ында халас кижип турар. Ол төпте уран чүүл, техника, экология бөлүмнери, каасталга-дузалал чогаадылганың студиязы, ойнаарактар театры болгаш өске-даа чүүлдер үзүк-соксаал чок ажилдап турар. Татьяна Керимова он ажыг чылдың дургузунда аргып, даарап, ыяштан аът хевирлерин чазап, кидистен ойнаар-кыстар кылып турар. Бичи шевир кыстарга Уран-кыс Сагды биле Настя Хохринаны башкызы Светлана Пыхтина улуг күзелди-биле хамаарыштырды. «Уруглар-биле кандыг-бир ажилды сегирип алырда, аңгы-аңгы чоннарның чаңылдарын өөренип турар бис. Чижээ, коңгулуур ойнаар-кыс-тыр. Мурнунда орус ойнаар-кыстар кылып турган бис. Ам тыва ойнаар-кыстар бар апарган. Тыва чаңыл езугаар коңгулуур камгалал болгай. Менде аңгы-аңгы сөөк-язы оолдар, уруглар өөренип турар, оларны кажан-даа ылгал көрбээн бис. Бот-боттарының чаңылдарын, езулалдарын билип алыры оларга база солун чорду. Сөөлгү үеде тыва эт-сеп-биле идепкейлиг ажилдап эгелээн бис, чижээ кидис-биле ажилдап өөренири-биле семинарларга безин кижип чордувус. Шагаага уткуштур хөй-ле аъттарны кидистен кылдывыс» — деп, Светлана Пыхтина чугаалады.

Республиканың кожууннарында

Каа-Хем кожууннуң аңгы-аңгы суур, ында чурттап турар ус-шевер кижилериниң, оон иштинде Уругларның чогаадыл төвүнүн сургуулдарының делгелгеле Россияның Култура чылын болгаш Тывага Орус дыл чылын ажыдарына тура кааткан концерттин эгезин салган. (январь 24-те Сарыг-Сеп суурнуң Култура бажыңына болуп эрткен. «Каа-Хемниң үннери» төлевилелдин таныштырылга аңаа кол черни ээлээн. Төлевилелди дүүштүр бижиттинген аялгаларны болгаш кожуннуң ыдык ырызы «О, Каа-Хемниң чонга бараалгаткан. Ол черниң каа чаражын алгап турар ыдык ырыны оо авторлары Мерген Монгуш болгаш Орла Монгуш олар күүсеткеннер. Орус ырларның «Енисеюшко» ансамбли он ажыг чыл дургузунда (мурнунда ады «Сибирячка» кожуннуң көрүкчүлерининь ынакшылы чаалап алган, бүгү сумуларны эргип кезээн, оон туржук республика деңнелди оюн-концерттерге киришкен.

Көк-Хаак суурда уругларның «Дем билдей» фольклор ансамбли көрүкчүлери магадаткан. Оон бичи кижикчилери удуртукчузу Айбек Сат-биле кады сураглыг ыры «Тыва чуртумну» күүсеткеннер. Танцы уран чүүлү база программанын төлептиг черин ээлээн. Тываның улустун танчыларының республика мөөрейинин лауреады Бүрен-Хемде «Оргадай» ансамбли концертти ажиткан. Каас ак-көк хептерлиг чараш кыстар кезээниң аалчыларын өөртүп, боттарының уран талантызы-биле көрүкчүлери кайгатканнар. Ол кыстар 2014 чылдың сентябрьда Кызылга юбилейлиг хемчеглерге кижир.

Тываның агротехнологиялар техникумунун ажилдакчызы Айдысмаа Цырендоржиева аңаа чорааш: «Бо чылды Култура чылы болгаш Орус дыл чылы кылдыр чарлааны өөрүнчүг-дүр-деп, чугаалаан.—Бо чүүлдер чүгле орус дылды эки өөренип алырынга дузалаар эвес, бот-боттарывысты эки билчип алырынга, културлуг чаңылдарывысты солчурунга база дузалыг».

Култура чылының болгаш Орус дыл чылының ажиттынганына тураскааттыг байырлалдың түңнел кезээ диктант бижидилгези болган. Ону бүгү удуртукчулардан эгелээш, көдээ библиотекарьларга чедир бижээн.

Анна ЛАЧУГИНА.

Виктория ЛАЧУГИНАНЫҢ тирт-тырган чуруктары.

Хөй националдыг каа-хемчилер.

ШАГАА БУДУУЗУНДЕ МАЛЧЫН КОДАНГА...

Репортаж

Чылан чылы дүжүлгезин аът чылынга дамчыдарының будуузуна республиканың кызыгаар чоогунда кожууну Эрзин-че сургакчылаар аргалыг болду. Найысылалдан кожуун төвүнге чедир 220 километр. Ол хун агаар-бойдустун чылынга үдеттирип алгаш, кожуунун төвүнге дүш үезинде четтивис.

Оруувусту уламчылап, Эрзин суурдан үнгеш, ужуражыр малчыннарыныстың кыштаанче углапкан бис. Ыяштың адыр будуктары дег, ында-мында оруктар-ла хөй. Төре-Хөлче углаар оруктап көвүргүнү кеш-кеш, хараганнар аразы-биле чоруп ор бис. Ховуну дургаар кыштагларны таварып, айтыр-тынып чорааш, Чаламалыгда кыштап оран малчыннарның аалынга чедип келдивис. Ко-жуун төвү биле бо кыштагның аразы 48 километр. Элезинниг Эрзин-Тестиң чыварлыг хову-зунуң ыжык черинде эң ырак турлаг болду. Коданның девис-кээринде чагайжыдыр туткан, пластик соңгаларлыг элээн улуг бажың чанынга машинавыс доктапты. Аалдың ээлери бисте уткуп кээрге, оларның-биле тыва чаңчылывысты сагып, чолукшужуп мендилештивис. Ажылчын бөлүктү бажыңынче чалады. Бажыңче кирип кээривиске оларның ийи харлыг уйнуу бисче уткуй маңнап келди. Малчыннарның бичии уйнуу телевизор көрүп олурган хире, хөй улус көрүп кааш ынаар-даа сагыш салбады. Бажың иштинин херексели шупту бар. А чырык-ты хуннуг батареяка дамчыш-тыр кошкан. Олар телевизорну көрүп, радиону дыңнап олурар, солун-сеткүүлү чагыдып алгаш номчуп турар. А чүгле телефон дамчыштыр чугаалажыр сота-лыг харылзаа чогуң чугаалады.

Амдангы аш-чемни чоог-лаары-биле столче чаладылар. Өгүнү херээжен ээзинин чугаа-домаандан чымыштыг ажы-лының дугайында билип алды-выс. Чазык-чагай, чугаакыр, ээлдек-эвилең малчыннарның сүттүг шайын ижип, дүлген ээдин, буузазын чип, шайлап орувуста, чугаа-даа шуудаан...

Бо кыжын хар кылын чаг-ган-даа болза, мал-маган хүр-менди. Баажайларның кода-нында 1300 бода болгаш шээр мал бар. Оларның чымыштыг ажылы 14 чыл бурунгаар эгел-лээн. Тыва кижиниң амыдыра-лы шаандан тура мал-биле сы-рый холбаалыг чораан болгаш ада-өгбезиниң чуртун ээлеп, оларның ажыл-ижин уламчы-лаан. Республиканың муң мал-дыг малчыннарының аразында ачы-хавыяалыг, эрес-шалып-ты малчыннар болду. Эрзин кожуунуң албан черлери-би-ле харылзаазы быжыг. ТР-ниң бөдээ ажыл-агый болгаш аш-ем ямызындан мал өстүрерин-е дузаламчы акшаны ап турар.

Муңчу малчыннар — Кара-оол, Зинаида Баажайлар уйнуу-биле.

Малдың чымыштыг оолдааш-кынының үезинде дуңмалары болгаш уруглары демнежип ду-залажыптар. Кышкы үеде ижер сугну хемде дошту бузуп ап, да-жыглар. Малаң хемче сүрүп киригеш суггарар. Малчын кижиге кышка белеткел ажы-лы чайгы үеде-ле эгелей бээр. Чайның изиг хуннеринде кадар ойтут, серин тайганың одар-белчириңче малды сүрүп алгаш, көжүп үнер. Малды аңаа семиртип алырга, кышкы соокту хүр, тодуг-догаа эртер дээрзин малчынның чугаазы-дан билдим. Малчыннарның саап ижер инээ безин 30 баш. Чаңгыс кижиге ону саап алыры берге болбайн канчаар. Ынчан-гаш оларның дуңмалары

дарып чоруур ада-иезин Таи-ландыже дыштандыраары-биле аъткарганнар. Малчыннарда дыштаныр шөлээ хуннери бар эвес. Даштыкы чуртка он хо-нук дургузунда дыштанганын чугаа аразында биске сонуур-гаттылар. Оларның кыштаа — Чаламалыг Моол күрүне кы-зыгаарының чоогунда. Күрүне кызыгаарыңа хамаарыштыр ийи чуртун аразында үндүр-ген хоойлу-дүрүмү бар. Ынчан-гаш малды ыяап-ла кадарар, карактаар, кызыгаар чоогунче чоокшуладып болбас дээн ыш-каш чурумну шыңгыы сагыыр. Күрүне кызыгаарының чоогун-га чорааш, бодун бадыткаар документиизин (паспортун) ап алгаш чорууру чугула. Кызы-

үспези, чула-дең өжүрбези — бир-ле ужуруг езулал. Ол дү-не удувайн сергек хонган бол-за, бир чылды кижиге немээр, хып хонган от, чула өг-оранга хай-бачытты кирибес камгалак-чы күш болур деп сүзүглээр. Саң — шагааның сүзүглел

Аалдың ээзи өшкү малын чассыдып тур.

“Шагаа — шаг-үениң солчушкунунуң эргилдезин демдеглээн бурунгу байыр-лал. Ооң сүзүглели — кижилерниң хей-аъдында, сагыш-сеткилиниң көдүрлүш-күңүнде, бүгү-ле чагай чүвени оштап кчээринде.

үргүлчү аргыжып, дузалажып турар. Ажыл-агыйын бурунгаар сайзырадыр дээш мал кажаа-ларының көржеңин коптарар херекселди садып алган. Оон аңгыда малчын кижиге малдың чиир сигенин кезип, белеткээри чымыштыг ажыл. Аңаа хөй кижиниң күжү херек. Оларның кол сорулгазы — сиген кезип белет-кээр херекселди садып алыры. Шынап-ла, малчын кижиге херек чүүлдер хөй. Тываның Ча-заа малчыннарны деткип, дуза-ны доктаамал көргүзүп турар.

Кара-оол Самбиевич, Зинаи-да Санчылдаевна Баажайлар дөрт уруглуг. Олары эртем-би-лиг чедип алгаш, «уязындан ужуп үнген кушкаш оолдары дег» өгленип-баштанып алгаш, аңгы чурттап берген. Эрткен чылын дүн-хүн дивейн мал ка-

гаарның хайгылчылары чоок-кавы кыштагларны эргий кезип, хыналданы үргүлчү чорудуп ту-рарын малчыннар сагындырып олурдулар.

Бистиң салган айтырыгла-рывыска өгүнү херээжен ээзи эрестии кончуг харылап олур-ду. А Шагааны малчыннар кан-чаар уткуп эрттирер ирги деп база сонуургап айтырдывыс.

Шагаа — шаг-үениң сол-чушкунунуң эргилдезин дем-деглээн бурунгу байырлал. Ооң сүзүглели — кижилерниң хей-аъдында, сагыш-сеткили-ниң көдүрлүшкүңүнде, бүгү-ле чагай чүвени оштап күзээрин-де. Шагаада саң, чалама-даа, чажыг, чалбарыг-даа, амырла-жыг-чолукшулга-даа ужуруг, сүзүглел уткалыг болур. Шагаа дүнүнде удувазы, ожукта отту

одаа. Саңны хүн үнүп орда кыпсыр. Ужуру — саң отка, хүн-ге чүдүлгениң бурунгу хевири-ниң ора-сомазы, артышкыны. Саңга эң арыг, сүзүглел утка-лыг «Тос аржаанның» бирээ-зи артыш, шаанакты салыр, ынчангаш саңның айдыс чыды, ыжы арыглакчы уткалыг. Саң-га ак чемниң дээжизи саржаг, чөкпек, ааржы, эъттин экизин (төш, чарын-даа) салыр, ооң-биле ол чоок-кавызында чер ээлериң чемгерип сүзүглээр ол. Оон ыңай ак сүт чемин тос дээрлерге, Долаан бурганга, тос тандыларга өргүп, чажыг езулалын кылыр. Бойдустан, октаргай-дээрден, оран-танды-дан чагай кежикти күзеп ди-лээр. Шагаа саңыңа чыылган улус чалбарыг, йөрээлдер күзеп, курай-курай! деп кежик-чолду кыйгырар. Оран-чурту, аал-ораны амыр-тайбың, азы-раан малы хүр турарын күзээр.

тыва национал хептерин кедип алгаш үнүп келдилер. Аалдың коданында каш өшкү, бызаа-лар бар. Оон өске малы шупту одарда. Өгүнү ээлериң дуза-лакчы кадарчы дуңмазы кежээ-ки одардан малды хавырып эккелди. Коданның өдээнде малының аразыңа малчыннар-ны чурукка тырттырып алды-выс. Бурун шагдан өгбелерниң кылып келген ижин уламчылап чоруур малчыннарда аас-ке-жикти, буян-чолдуг Шагааны эки уткуурун күзээш, оларның-биле байырлашкаш, аъттанып-тывыс. Шагааның будуу хүнү, чылан чылының январь 29-та, кыдыг-кызыгаарда малчыннар-ның кыштаанга барып четке-нивис черле уттундурбас боор.

Инна ДАМБА-ХУУРАК.

Кызыл — Эрзин — Кызыл.

Чингис Сааяның тырттыр-ган чуруктары.

Аш-чемниң дээжизин өргүп.

ТЫВАНЫҢ УЛУГ САҢЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Василий Биликпен:

— Саң салган чер чоогунга машина-биле канчал чедип алырының дугайында медээ массалыг информация чепсектеринге чок болганын бөгүн билдим. Азы бодум дың-навааным ол бе. Саң салыр черниң чоогунга чедир машина оруу кылып каан деп дыңнааш, биргиклассчы оглум эдертип алган мен, барыксаары аажок боорга. Хоорай кыдынга «КАИ» эрттирбейн барды — дээш, оглу-биле озалдап келгенин, Тываның Баштыңының саңны канчаар кывысканын, аңаа болган езулалдарны оглу көрбейн барганын ол хомудады. Республиканың улуг саңын салыр, кыпсыр черже кижилерниң машина-балгаттыг чоокшулап алыр аргазын оларны организа-
турар албан-дужаалдыг кижилер моон соңг өөренип көөрүн ол саналдады.

Тываның Баштыңының саңыга келик-кижилер дыка хөй болган. Саң салган чер сыңышпаптап турган деп чугаалап болур. саңны чон республика чергелиг деп сан берген, кожууннарда безин кээп тур апарганда, ону организаптап эрттирерин деңгелин көдүрер болза эки-дир деп бод сагышка кирер чорду. Чижээлээрге, Тываның Баштыңы кыпсыр саңга республиканы хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузу киирген кижилерни чалап алыр дээн ышкаш. Күзелдиг кижилер бүрүзү баар болза, ол саңның девискээрин сыңышпас-даа бис.

Шаңгыр-оол МОНГУ

Чырык угаанның күчүзүн сиңирип...

(Улуг номналдардан репортаж)

Шагаа бүдүүзүндө судур ажыдып, мөргүл номчуп, сагыш-сеткил, угаан-медерел арыглаары — ыдыктыг чаңчыл. Тывада Шагааны байырлаанындан бээр, сарыг шажын өөредин чон ханы угап-билип эгелээн. Ол дугайында Шагаа дүңезинде эрткен мөргүлдөр бадыткап болур.

Мурнунда чылдарда улуг номналдарның бирээзи В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга эртип турган болза, ында ам септелге чоруп турарындан номналдарны бо чылын «Сүбедей» спорт ордузунга, И.Ярыгин аттыг спорт комплекзинге, Тываның күрүнө филармониязынга, «Буян-Бадырғы» аалчылар бажыңыга болгаш «Цеченлинг» хүрээзинге номчаан.

Январь 30. Кежээкиниң 10 шак. «Сүбедей» спорт ордузунга улуг, бичин чон «кижи бажы кизирт, аът бажы козурт» дээр ышкаш чыгып келген. Чон аразында элээдилер болгаш аныяктар хөй. Номнал эгелей бергенде, үнген-кирген чүдүкчү чон хөй-даа болза, өскелерге шаптык кадып, дааш-шимээн үндүрбес чараш аажы-чаңывыстың хевээр артканын эскердим. Олуттарның чедишпезинден чамдык улус туруп алгаш тейлеп турза-даа, могап-шылаанын көргүспеди. Номнал үезинде өскээр чардыгар кижилер чок, ада-иезиниң хойнунда холдарын тейлеп тудуп алган хензиг чаштарның чүдүп оларын көөрге, чаптанчы кедергей. Судур номнуң сүзүктүү, лама-башкыларның кыйгыры, алгал-йөрээшкени ол хире күштү чонга берип турары ол. Чүдүкчүлөр аразындан оран-шогаа элээди оол та чүге-ле ийик караамга илдигип келди. Чанынга чеде бергеш, кандыг сорулгалыг мында келгенин айтырымга, эгезинде ыдыксап турза-даа, хүлүмзүрбүшаан харыылады:

— Школага эки өөренир дээш арыгладып алыры-биле кырган-авамны эдерип чедип келдим — дигеш, адын айтырып четтикпээнимде-ле, ыңай болду.

Оолдун изиг күзели чаа чылда боттаныр-ла болзун деп күзө-вишаан, соондан чаптап, көрүп туруп калдым.

Кырган-чалыы улусту шагдаа ажылдакчылары эпиг олуттарже олуртуп, таарымчалыг байдалды тургузуп турдулар.

И.Ярыгин аттыг спорт комплекзинге ыдыктыг номналды Цеченлинг хүрээзиниң лама-башкызы Султим Гялцен номчаан. Мында база аныяктар хөй. Моон мурнунда Шагаа бүдүү-

га чугула херек. Чүге дизе, авыр-рал, камгалалды Ногаан Дарийги Бургандан дилээр. Ынчангаш кижилер хүн бүрүдө эвээш-ле дизе 14, 21 катап бо таринаны номчуур болза, кижиниң бачыды адырлып, угаан-медерели сайзыраар — деп, тайылбырлады.

Калбартыр чаткан хевис кырында чон идиктерин уштуп алган, а бичин уруглар даштыкы хептерин дөжөнип алгаш удуй бергеннери-даа бар. Ынчалза-даа, 5-6 классың өөреникчиле-

бажыңыга «Алдын-Херел» судурун Тываның Камбы-лама эргелелиниң башкызы Тензин Чинба (Буян башкы) удуртуп эрттирген. Чапсар адакталып, номнал эгелээр бетинде башкының чүдүкчүлөргө тайылбыры мындыг болду: «Номнал үезинде кижилер өскээр чардыга берген болза, канчал бардым, кайнаар углай бердим? Шын оруумче катап эглип келийн, чүрээмниң ханызындан бүзүрөп тейлэйн» деп бодун чагырып олурар ужур-

Цеченлинг хүрээзиниң лама-башкызы Султим Гялцен.

«Өршээ, өршээ! Буян-кежик доктаап түрзүн!».

зүндө номналга киришпейн чораан болгаш, аныяктар эвээш болур боор деп бодааным шын эвес болган. Залга чеде бээримге, «Ом-таре-ту-таре-соха» деп таринаны бүдүн зал лама-башкы-биле катаптап, номчуп олур. Чүдүкчү чоннуң аразында эрегезин чууктап тейлеп оран акыйлар-даа, аныяк-өскеннер-даа бар. Удатпаанда чапсар эгелей бергенде, Султим Гялцен башкыдан, ук таринаның дугайында сонургап айтырдым.

«Ом-таре-ту-таре-соха» Ие бурганның тариназы. 21 аңгы ногаан дарийгилерниң ыдыктыг тариназын номчууру амыдырал-

ри оолдар телефонунда оюннар ойнап, каттыржып, шимээрпег эгелээнин көргөш, таарзынмадым. «Улуг номналда келген шээй силер, оолдар, олуруп алгаш, лама-башкыны хүндүлөөр» — деп чугаалаарымга: «бисти чагырар башкывыс эвес сен» — дээш, каттыржыры дам бардылар. Кажан чуруктар тыртырып эгелээривиске, шынап-ла, журналистер-дир деп ам-на сестип, оон оожургадылар. Ада-иези азы улуг улустары хөй-ниити черинче эдертип эккелген ажы-төлүңгө харыысалгалыг болур дээрзин утпаза чогуур.

«Буян-Бадырғы» аалчылар

луг. Чүдүкчүлөр база шыгырт долу, ынчалза-даа шыпшың, аай-дедир кылаштажып турар улус безин көзүлбеди.

Тываның күрүнө филармониязынга номналдың чалсарының үезинде Байыр башкы: «Шагааавысты 3 шак 40 минута турда уткуп алыр бис. Чаа чылывысты ойнап-хөгөп уткуур чаңчылдыг бис. Ынчангаш ыры, шүлүк бараалгадып бээр күзелдиг чонувусту сцена кырынче чалап тур бис» — дээн соонда кончуг дээн ыраажылар илереп келди. 30 хар чоокшулап олурар аныяк оол орус дылга чонга байыры чедиргеш, итальян дылга

чараш ырыны бараалгатты. Чон хөй-аьды улам киискип, үзүктел чок часкап турдулар. Бий-Хемниң Аржаан чурттуг Галина Доржу «Авай» деп ырыны уяранчыг, өткүт үнү-биле бадырага, ол дег ховар үнүг ыраажы чок ышкаш сагындырды.

Аныяктарның сарыг шажына хандыкшылының чылдагааны чүдел деп Байыр башкыдан айтырымга, бир талазында «Вконтакте» социал четкиде сарыг шажын дугайында арынны ажитканында деп харыылап берди. Ооң ачызы-биле сарыг шажынның элээн хөй айтырылларына хөй-хөй аныяктар чиге харыыны билип ап турарлар.

Цеченлинг хүрээзинге номнал үезинде сарыг шажын дугайында викторинаны эрттиргени онзагай болду. Кызылдың №9 гимназиязының 5-ки классчызы Айдемир Күжүгет 10 ак үүлө дугайында шын харыыны бергеш, лама-башкының холундан билектээшти белекке алды. Ол кежээ буянын шаңналдарга төлептиг болганнар хөй болган.

Чонувус эрги чылды мынчаар үдеп, Аът чылын омак-хөглүг, кежик-чолдуг уткуп алган. Мугулай үүлөден адырлып, судур номундан чырык угаанның күчү-күжүн сиңирип ап, чаа чылда арыгланып, айзынып алганывыс ол.

Белекмаа ХЕРТЕК.

Чигис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

ШАГАА — АРАТ ШӨЛҮНДЕ

Устүү-Усинск кәдээ
совединиң баштыңы
Александр Екимов.

Чаа үнүп келген Аът чылын январь 31-де Арат шөлүңгө «Шагның чаагай эргилдези, Шагаа найыр моорлап келди, курай-курай!» деп театржыткан концерт-көргүзүү-биле байырлал эрткен. В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының кирер эжииниң аксынга 12 дириг амытан шөлчө үнүп кээп, хаас-шиник танцызын күү-

Чаптанчыг аъттыг,
чараш өпей-кыс.

сеткен. Эң-не кол кичээн-гейни үдеп турарывыс Чылан чылы болгаш уткуп турарывыс Аът чылы хаара туткан.

Байырлалга ТР-ниң Чазааның оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак Ш.В. Кара-оолдун мурнундан база бодунуң өмүнээзинден, ТР-ниң Камбы-ламазы Тензин Цүлтим, Кызыл хоорай баштыңы Д.И. Оюн, Устүү-Усинскиден келген деле-

болгаш онзагай. Хей-аът тугун аскан чүзүн-баазын өңнерлиг шаарларны дээрже уждуп үндүргөн. Уруглар ону читкижеге чедир хайгаарап, үдээн.

Агаар-бойдус эрткен чылга бодаарга, чылыг болгаш хар чаап турар. Арат шөлүңдө тиккен өглерде изиг суугулар чанынга байырлалга келген чон чыннып ап турган. Тываның сайгарлыкчылар техникумунуң повар-кондитер салбырының

лектер, аъш-чем дээш, өске-даа барааннарны чыылган чон күзелдии-биле садып ап турган.

Арат шөлүңгө тыва национал оюннар улуг-бичиниң кичээнгейин хаара туткан. Кандыг солун оюн чок дээр: тевек те-вери, аът шалбаалаары, канат тыртары, даш көдүрери, чараш национал хеп болгаш аът мунган киржикчи дээш, оон-даа өске. Мөөрейлерниң тиилекчилерин акша болгаш өртек-

Кым эң күштүгүл?

көдүргөн. Фонтан кырында хөгжүм-херекселдерин тургусканы онзагай.

Аът чылы болганда, аъттар хөй болган. Уруглар аът, пони, ивильерни күзелдии-биле мунуп, сонугаан. «Бо чылын теве чүге чок чоор?» — деп, бичии оолчугаш ада-иезинден айтырганын дыңнадым. Национал тыва тоннарлыг, бөрттерлиг өг-бүлелерни көргөш, кижиге магадап ханмас.

Байырлал соонда уруглар чуңгулаар дээш ада-иези-биле төп шиви чанынче чоруптулар. Ында оларның өткүт каткызы дыңналып тур. Байырлалга келген кижиге бүрүзүнүң сагыш сеткили сергек, чараш-тыр. Чаа чылда сеткилдерни чуртталга-же бурунгаар көрүүшкүн оттуруп турганзыг. Солун концерт-көргүзүгүн көрүп, оюн-тоглаага идепкейлиг киржип, чаа үнүп орап Аът чылын чон хөглүг уткааны өөрүнчүг.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Чингис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

Аът шалбаадаар маргылдаа үезинде.

гация олар байыр чедирген.

Кандыг байырлал хөгжүм-шии театрының артистериниң киржилгези чокка эртер боор. Ынак артистери чыгып келген чонга бараан болуп, аян туткан. «Найысылал» бөлүү болгаш «Раздолье» ансамблиниң күүсеткен ырылары бир тускай

сургуулдары чыылган чонга ам-данныг үскен далганныг мүн, 600 ажыг быжырган далганны халас үлээн.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелдин киржикчилери делгелгезин бараалгаткан. Ында алгы-кеш, тыва национал хептер, суй бе-

тиг белектер-биле шаңнаан. Кижиге бүрүзү бодунуң сонугалы-биле оюнну шилип ап, аңаа киржип, ойнап-хөглээн. Ында-мында мөөрейлерге киришкен киржикчилерни сонугап, бөлүктежи алган чоннуң каткы-хөглүг чаңгызы дыңналып, оларның хей-аъдын

Тевек маргылдаазындан

Тиилекчи — Отчугаш Хомушку

Аът чылы дүжүлгезинге саадап-канда, февраль 2-де, «Сүбедей» спорт комплекзиниң девискээринге тыва оюннар — тевектээри болгаш аът шалбаадаар маргылдаалар уламчылаан. Өргээниң иштинде-даа, даштында-даа улуг-бичии чон хөй. Улус чаңчыл езугаар чолукшужуп, бот-боттарынга байыр чедиржип турлар.

Тевек тевер маргылдаага киржир-сту көөрүмгө, колдуу-ла аныяк оол-Эрткен үеде суурларга ышкаш кор-гун эргизип, тевек кылып турар улус-жээн. Ынчалза-даа тевекчилерниң азында шыырак оолдар боттарының-тэсэн» ап алгаш келгеннер. Маргыл-чың 3 аңгы хевири — далгыыр, чиң-чы, басып ойнаарына 43 кижиге кириш-

Солун оюн эгелээн. Барыын-чиктин Аксы-Барлык суурдан 26 хар-Отчугаш Хомушку далгып, чиңнеп, ап теп тургаш 1475 чедиргеш, тиилек-олду. Шииткекчи доктаатпаан болза, ондур-даа тевектептер боор. Отчугаш уунга тевек теверинге база тиилекчи-ан. Кызыл хоорайдан Бады Ондар катал тепкеш, ийиги черге, а Улуг-

Аганак Санчай-оол үшкү черге төлөптүг болган.

Хемниң Арыг-Бажындан 7-ги классчы Аганак Санчай-оол үшкү черге төлөптүг болганнар. Аганак далгып, чиңнеп, басып тургаш 280 катал тепкен. Ол 4-кү классчы тургаш-ла бо оюнну сонугап,

өөрөнип эгелээн. Бо хире шыырак тевек-тээр кижиге дараазында чылын тиилекчи болур-даа чадавас.

А бо чылын тевек оюнунга чүглө ты-валар эвес, орус оолдар база киржип,

адааннашты. Эскереримге тевекти кончук эптиг тевер, шыырак оолдар чорду.

Оларның чоогунда шевергин, чараш кылдыр чазаан аът баштыг өргөнгө аргамчы октаары-биле база аныяк оолдар күжүн шенешкен турлар. Аът шалбаадаар күзелдиглерниң саны 48 четкен. Аргамчыны алгаш, ону ораап белеткеп турар чамдык оолдарны көөргө, чылгычы шинчилиг. Ылаш аътты шалбадап алыр күзелдиглер хөй, ынчалза-даа шалбадаптар улус ховар болду. Дүрүм езугаар «Ылаш» аътты үш катал шалбадап болур. Чаңгыс черде турар аътты шалбадап алыры берге херек. Сүт-Хөлдөн Арат Ондар аът шалбаадаарына тиилекчи болду. Ийиги черни тоолзуг, чараш Тожунуң чурттакчызы Мерген Кол, а Тес-Хемниң төлээзи Артыш Аракчаа үшкү черге төлөптүг болдулар.

Бо маргылдааларның кайызынга-даа республиканың ырак-чоок кожуун-нарындан келген оолдар хөйү-биле киришкеннер. Тыва чоннуң оюннары чылдан чылче сайзырап, ажы-төлүвүс ону улам өөрөнип, шингээдип алыр дээр-зинге бүзүрээр мен.

Ася БАЗЫР-ООЛ,

Авторнуң тырттырган чуруу.

Бедик хей-аът-биле

Чодураа Тумат: «Кожамыктай каабыт чел».

Улуг, бичии чон бир демниг киришкен.

Январь 31-де Тыва Үндезин культура төвүнге арат-чон Шагааны байырлап эрттирген. Айыткан шакта төпке кире бээримге, «кижи бажы кизирт, аът бажы козурт» дээни ышкаш, улуг, бичии чон аажок хей болду.

Кожуун, сумулардан келген аалчыларның, ынай хензиг чаштарның идик-хевиниң каас-чаражын магададым. Хемчеглер эгелевээнде, киржикчилерниң девидеп турары илден, кожамыктарын, йөрээлдерин, шүлүктөрүн катаптаан аажок-ла турлар. Удаваанда делегейде ады-сураа билдингир «Тыва кызы» ансамблиниң удуртукчузу Чодураа Тумат аас чогаал мөөрейиниң эгелээнин чарлапты.

Чоннуң бо мөөрейге шыырак белеткенгенин эскердим. Валентина Ондарның, Александра Хертектиң дээш, өске-даа угбайларның дүрген чугаа, узун тыныштап чугаалаарын, йөрээл салырын көрүкчүлөр улуг сонургал-биле көргөн. Узун тынышты улус шала белин-биле чугаалаар боорга, чарлакчы бир чавана, бир шавыдар дээн ышкаш берге сөстөр ададып эгелээн. Танды кожуунуң Балгазындан хоочун башкы Көвеймаа Сатовна Хевектиң уран талантызын чон кайгаан. Узун тынышты 27-ге чедиргеш, дүрген чугаа, кожамыкты улай-улай бараалгадыптарга, чыылганнар адыш часкап, дыка сонургадывыс. Көвеймаа Сатовна баштак аян-биле кожамыктап, «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» хей-ниити организациязының удуртукчуларының бирээзи Леонид Кара-оол-биле аас чогаалга чижип эгелээрге, көрүкчүлөрүниң сагыш-сеткили улам көдүрлүп, оларны хөөн кирип күткүп каап турлар. Түннелинде хоочун башкы төлөтпн-биле тиилеп үнген. Ол ышкаш 6 харлыг Амыр-Санааның кожамыктаарын чаптадывыс. «Дуу турар

Кажык чарыштырарыңа кымның «ады» мурнаар эвес?

машинаның дугуйунуң улуун але, дуу турар уругларның духизиниң чыдыын але» дээрге, долгандыр турганнар чиршоң дүштү.

Бичии оолдар, уругларның кеттингени, белеткенгени-даа аажок шыырак. Ада-иелерниң болгаш уруглар садтарының башкыларының үлүг-хуузу мында улуг дээрзи билдингир.

Ол-ла залдың кыдыында бир кезек кижикажыктап аът чарыштырган. Оларның алгы-кышкызы, бедик сеткил-хөөннү улусту чайгаар хаара тыртып турар. Билдингир хөгжүмчү Откун Достай киржикчилерни хөөн кирип, оюнну башкарып олур. «Че сал, инек дүштү!» дээш-ле «аът элериниң» аразында солуну аажок. Бир шак ажыг үргүлчүлээн оюннуң түннелинде Барыын-Хемчик кожуундан Александр Хертектиң «ады эркен». Кажык оюну ындындан кижиниң хей-адын бедидип, сорук кириптер-дир дээрзин аңаа көрдүм.

Хемчеглер соонда «Көк Аът чылы хөрүктелдир челзип үндү!» деп концерт сураглыг артистер Игорь, Айдысмаа Көшкендейлер, Андрей Монгуш, На-

дежда Куулар, Шон Куирк бөскелерниң-даа киржилгези-биле лээн. Аңаа «Аътка йөрээл», «Ам-«Анайларым» дээн ышкаш чырылары тааланчыг чаңгылангып тыва культура төвүнге мөөрейинге Бады Ондар тиилеп. Даш көдүреринге мөгелер Отчугажит, Кайгал-оол Донгак шылгараа Тыва национал хеп көрүлдезинге Кызыл-оолович Ажының өг-бүлөзиги черни алган. Аалдың эр ээзи, ишти болгаш ажы-төлү-биле тыва кеткеш, көрүкчүлөрүниң сонурга чаалап алган. Аътты 3 удаа шалба Мерген Байыр тиилээн, хендирбикагарыңа К.Олчанай күштүг бешылгараан.

Бо чылын Шагаага чоннуң белет шыырак-тыр дээрзин чоргаарал-магадап көрдүм. Байырлал бүдүде садыгларга тыва аъш-чемнер чедишпейн турган деп сайгарлыкчы чугаалап турдулар. Чонувус езу-чылдарны, бурунгу ужурларны ол сагыр болу бергени өөрүнчүг.

Алдынай БАДЫН

БАЙЫРЛАЛДЫҢ ЧУГУЛА БЕЛЕКТЕРИ

Январь 28-те Тываның лицей-интернадынга Шагаа байырлалының бүдүүзүнде онзагай ужуражылга болуп эрткен.

Лицейниң коллективи болгаш өөреникчилери ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол баштаан бедик албан-дужаалдыг удуртукчуларны чылы-биле уткуп ап, чаагай чаңчыл езу-гаар аалга келген аалчыларга ак кадарны сөңнээн. Тываның лицей-интернады эрткен чылын Россияның 500 тергиин өөредилге албан черлериниң санынче киргени база оон директору Ирина Биче-оол өөредилге адырында «2013 чылдың кижизи» атка төлөптүг болганы — байырлыг ужуражылганың кол чылдагааны болган.

«Силерниң чедишкениңер дээр-ле, башкыларның чедишкени-дир. Ынчангаш чедишкениңерниң келир үеде тиелгелериниң үндезини болур дээрзинге бүзүрелим улуг» — деп чугаазын Тываның Баштыңы эгелээн. Ол: «Силерниң каас-чараш хептериниң көргөш, өгбелериниң төөгүзүн, езу-чаңчылдарын хүндүлөп бил-лир салгал-дыр дээрзинге өөрүп тур мен. Бурун шагдан тура

сагып келген, салгалдан салгалче дамчаан чаңчылдарывыска канчап даянмас бис. Бистиң өгбелеривис, ада-иелеривис бодунуң Тыва чуртунга бай-шыырак чурттап чораанының кол бадыткалы — бис тыва чер-чуртувуска, Урянхай чуртувуска, тывалар кылдыр артып калганывыс улуг аас-кежик-тир. Ол аас-кежиктиң кол өзээ — өгбелеривистиң езу-чаңчылдары. Ынчангаш боттарывыстың чаагай езу-чаңчылдарывысты эгидип, улам сайзырадыры эргежок чугула. Шагаа — бурун өгбелеривистиң чүс-чүс чылдар бурунгаар эрттирип чорааны чараш чаңчылы» — деп демдеглээн.

Шагаа байырлалында улуг-бичии чон бот-боттарыңа белек сөңнежир база бир онза чаңчылдыг. Ынчангаш Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол лицейниң башкыларыңа болгаш өөреникчилеринге үнүп орат Аът чылында чедишкениңер улам хей болзун дээш, республиканың юбилейлиг чылында боттарының талазындан оон сайзырап-хөгжүүрүңе улуг үлүүн кириштирерин күзээш, 28 планшетти белекке берген. ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдей

Чаа автобустарның ээлери — школа директорлары.

ямының болгаш лицей-интернаттың мурнундан республиканың өөредилге адырынче угландырып турар кол кичээнгеи дээш, Чаа чылдың сөңү — суй белекти сөңнээн.

Байырлыг хемчегниң онза кезээ уламчылаан. Лицейниң баарында, даштын, чингир сарыг өңнүг, «Дети» деп бижиктиг чаа автобустарны чыскааган. Ниитизи-биле 9 автомашинаны «Өөредилге» мурнады хөгжүдер национал болгаш регионнуң өөредилге чаартылгазының ком-

плекстиг төлөвилелдери езугаар саткан. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чаа автобустарның дүлгүүрлерин республиканың школаларының 9 директорларыңа тывыскаан.

Аида Сенди, Булуң-Терек ортумак школарының директору: «Тываның Чазааның дет-кимчези-биле дыка улуг белекти алганывыска канчаар-даа аажок өөрүп тур бис. 2014 чыл республикага болгаш бистиң школары-ка юбилейлиг чыл. Тыва биле Россияның демнежилгезиниң

100 чылы база школары- чыл оюн демдеглээр. Ынчангаш школарыска дендии улуг белек деп санап тур бис. Школарыска коллективиниң болгаш өөреникчилериниң мурнундан өөрүп киргенивисти илереттивис. О мурнунда машина-балгат турган бис, хөлезилеп ап турувус. Ам боттарывыс техника апарганывыс улуг аас-кежик-тир Камныг болгаш ажыктыг аал-лаар бис».

Андрей Иргит, Кара-Ордумак школарының директору: «Шагаа бүдүүзүнде аажок улуг өөрүшкүгө таварыштырар. Школарыстың машина-техниказының эргижирээни-биле аа-чер чедери бергедээн турган. Чаа автобустары-биле өөреникчилеривисти кайнаар-даа чеди-аргыштырар аргалыг болду. Тываның Чазаанга болгаш ниң өөредилге яамызынга өө-четтиргенивисти илереттивис. Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол чыылган аалчыларга Шагаа бүдүүзү-биле изиг байыр дирбишаан, автомашиналарга камныг болурун база ак орук күзээн.

Валерия КОНДРАТОВА
Ч.СААЯНЫҢ тырттыр чуруктары.

Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуунун Кзыл-Даг сумузунун Кзыл-Даг сумузунун хураалы Кзыл-Даг сумузунун чагырга даргазының хостуг олудунга конкурсту чарлап тур.

Мергежилниң аайы-биле негелделер:

Дээди профессионал билигилг болуру, муниципалдыг стажы ийи чылдан эвээш эвес бол-
гостеминиң аайы-биле удуртур албан-дужаалдарга ажилдаан стажы үш чылдан эвээш
болур.

Конкурсука киржири-биле херек документилерни 2007 чылдың март 2-де үнген №25-ФЗ
Россия Федерациязының тус чер албанының дугайында» хоойлузунун 76 дугаарлыг статья-
га душтур кириер.

Конкурстуң негелделерин, эрттирер чурумун болгаш керээниң төлөвилелин Тыва Респуб-
лика Бай-Тайга кожуунун чагырга сайтызындан таныжып ал болур: baitaiga.ru.

Документилерни дараазында адреске хүлээп алыр:

Тыва Республика, Бай-Тайга кожуун, Кзыл-Даг суур, Лопсан кудумчузу, 6.

10.00 шактан 16.00 шакка чедир.

Харылзажыр телефону: 8-963-251-97-18.

Документилерни хүлээп алыр хуусаазы: чарлалды парлаан хүнден эгелээш, 20 хонук
сузунда.

Документилерни үезинде кирибээни болгаш шын эвес долдурганы хамаатының дилээнин-
ойталааны болур.

Чарлалдар

Суг-Хөл кожуунун Суг-Аксы суурунун Ондар Лопсан аттыг кудумчузунун 68 дугаарлыг
аал ишти чурттаар бажыңының бир талазын Кзыл хоорай азы Каа-Хем суур (чоокку,
аалы), Сукпак девискээринде чурттаарыга таарымчалыг бажыңга садып азы орнажып тур
Бажыңның девискээри делгем, чурттаарыга таарымчалыг. Бажыңның девискээринде:

1. Печкалыг чылыг гараж — 5м х 7м

2. Печкалыг чурттаар бажың — 5м х 7м

3. Ийи өрээлдиг чунар-бажың — 3м х 5м

4. Огород шөлү - 0,5 га. Суг бир дугаарында келир.

5. Хөмүр, ыяш кажалары — 6м-2м

6. Хаван, дагаа кажалары — 4м-7м

7. Ногаа тарыыр грядкалар.

Девискээрни, черни хуужуткан дугайында документилери белен. Садып алыр азы орна-
жып алыр хамаатылар боттары келгеш көөр, дараазында телефон-биле харылзажыр:
382-30-53. Өртээ дугуржулга езугаар.

Чыраа-Бажы ортумак школазын 1984 чылда дооскан Чинчи Калиновна Донгактың
та тывыскан В № 185513 аттестаттың читкенин барымдалааш, ону күш чок деп санаар.

ИП Альдемиров А.В. ОГРН 311434511700141 Товар сертифицирован.

Меха "Глория"

г. Киров

**РОСКОШНО!
ВЫГОДНО!
ТЕПЛО!**

СКИДКИ% Ждем Вас
с 10.00-19.00

Кредит! Рассрочка на 6 мес. без переплаты!

Шубы и шапки из натурального меха по ценам производителя.

28, 29 и 30 января - Центр русской культуры

г. Кызыл, ул. Кочетова, 135

31 января, 1 и 2 февраля - ДК г. Ак-Довурак

3 и 4 февраля - ДК им. Танды-Уула" с. Хову-Аксы

*(Кредит и рассрочку предоставляет ОАО ОТП Банк Лиц. №2766 от 04.03.08 г.)

При ссылке на газету гарантированная скидка 5%

РФ-тиң Журналистер, Чогаалчылар, Театр ажилдакчыларының эвилелдериниң Тывада
салбырлары ол эвилелдерниң кежигүнү, уругларның «Сылдысчыгаш» солунун болгаш «Ал-
дын-Кушкаш» сеткүүлдүң кол редактору Александр Сан-оолович Шюонга оон хүндүлүг улут
честези, «Тес-Хем», Х.Н. Чүргүй-оол аттыг совхозка хөй чылдарда харысалгалыг ажилдар-
га ажилдап чораан күш-ажылдың хоочуну Сергей Сурунмейович МОНГУШТУҢ үр эвес
аарааш, мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

ИЗВЕЩЕНИЯ

о проведении публичных слушаний

Администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» сообщает о проведении публичного слушания на основании постановления председателя администрации Бай-Тайгинского кожууна от 16.12.2013 года №814 «О назначении публичного слушания по вопросу изменения разрешенного использования земельного участка из земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Адыгбай, д.1/2 с общей площадью 120,00 кв.м., кадастровым №17:01:0401081:135, принадлежащей на праве общей собственности гражданке Чулдум Уран Базыр-ооловны, зарегистрированного в Управлении Росреестра по Республике Тыва от 17.10.2013 года, сделана запись регистрации №17-17-04/016/2013-809, с разрешенного использования: «Под индивидуальную жилую застройку» на разрешенное использование: «Для размещения хлебопекарня».

Публичные слушания состоятся 16 декабря 2013 года в 15 часов 00 минут в зале заседаний администрации Бай-Тайгинского кожууна на втором этаже, с участием граждан, проживающих в пределах территориальной зоны, в границах которой расположен вышеуказанный земельный участок.

Предложения по вопросу публичного слушания предоставлять в устном или письменном виде в администрацию Бай-Тайгинского кожууна, каб. 222, e-mail: zembt@mail.ru.

Главный специалист отдела экономического развития и по земельно-имущественным отношениям администрации Бай-Тайгинского кожууна Чошак К.Д.

о проведении публичных слушаний

Администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» сообщает о проведении публичного слушания на основании постановления председателя администрации Бай-Тайгинского кожууна от 16.12.2013 года №814 «О назначении публичного слушания по вопросу изменения разрешенного использования земельного участка из земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с.Тээли, ул. Адыгбай, д.1/1 с общей площадью 15,00 кв.м., кадастровым №17:01:0401081:136, принадлежащей на праве собственности гражданке Чулдум Уран Базыр-ооловны, зарегистрированного в Управлении Росреестра по Республике Тыва от 08.04.2013 года, сделана запись регистрации №17-17-04/016/2013-810, с разрешенного использования: «Под индивидуальную жилую застройку» на разрешенное использование: «Для размещения объектов торговли».

Публичные слушания состоятся 17 декабря 2013 года в 15 часов 00 минут в зале заседаний администрации Бай-Тайгинского кожууна на втором этаже, с участием граждан, проживающих в пределах территориальной зоны, в границах которой расположен вышеуказанный земельный участок.

Предложения по вопросу публичного слушания предоставлять в устном или письменном виде в администрацию Бай-Тайгинского кожууна, каб. 222, e-mail: zembt@mail.ru.

Главный специалист отдела экономического развития и по земельно-имущественным отношениям администрации Бай-Тайгинского кожууна Чошак К.Д.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Иргит Менги Максимовича о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов для индивидуального жилищного строительства, с общей площадью 1310,00 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Кара-Холь, ул.Фабрик Антон, д.2Б.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д.19, каб. №222.

Вр. и.о. главного специалиста по земельным и имущественным отношениям администрации Ондар А.М.

РАСПОРЯЖЕНИЕ

предоставлении земельного участка в аренду Кариповой

Согласно Земельному кодексу Российской Федерации от 25.10.2001 г. № 136-ФЗ, Конституционным законом Республики Тыва «О внесении изменений в статьи 5 и 8.1. Конституционного закона Республики Тыва «О земле» от 19 января 2011 г. №4-ВХ, Постановлением Правительства Республики Тыва «Об утверждении полномочий исполнительного органа государственной власти Республики Тыва по распоряжению земельными участками, государственная собственность на которые не разграничена, расположенными на территории городского округа «Город Кызыл Республики Тыва» от 4 марта 2011 г. №158, постановлением Правительства Республики Тыва «Об утверждении Временного положения об организации работы по распоряжению земельными участками, государственная собственность на которые не разграничена, расположенными на территории городского округа «Город Кызыл Республики Тыва» - столицы Республики Тыва, состава республиканской земельной комиссии и Положения о ней» от 5 марта 2011

г. №165, на основании заявления гражданина Российской Федерации Кариповой Р.Д. входящий номер заявления 491 гр.07.02.2012,

1. Предоставить в аренду сроком на 11 (одиннадцать) месяцев гражданину Российской Федерации Кариповой Радиане Дановне земельный участок из категории земель населенных пунктов, общей площадью 1005 кв.м., расположенный по адресу: Республика Тыва, г.Кызыл, ул.Береговая, дом 36 «а» с разрешенным использованием (назначением): для индивидуального жилищного строительства.

2. Гражданину Кариповой Р.Д. обеспечить постановку земельного участка, указанного в пункте 1 настоящего распоряжения, на государственный кадастр недвижимости в соответствии с Федеральным законом «О государственном кадастре недвижимости» от 24 июля 2007 г. №221-ФЗ.

3. Отделу земельных отношений подготовить проект договора аренды земельного участка для заключения с гражданином Кариповой Р.Д.

Министр О. ДУГУР-СЮРЮН.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ АДЫНДАН

чугаалап турарын кичээнгеилги болгаш сонуграк номчукчуларывыс билер. Ындыг болганда, ам кандыг базым кылыры артканыл, чүнү кылыр, канчаар хөдөлүрүнүн уг-шин тодарадыры эң-не чугула болуп турар.

Тываның Баштыңы-Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун Дээди Хуралга Айыткалында кирген улуг эчис сорулгалыг «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп амыдыралга ыяап-ла боттандыраар ужурулгө төлөвилелди деткир база республика деңгелинге сайгарып чугаалажыры-биле эрткен делгелгеге көрүкчү бооп кириштим. Ол делгелгени көөр дээш Кур-Чер суурдан 3 хүн улаштыр чорумал машиналар дозуп чорааш, сонугралым аайы-биле бүгү чүүлдү ийи караам-биле көрүп, ийи кулаам-биле дыңнааным шын. Хоочун журналист акый Дайынчы Дамба-Хуурак-биле кончук улуг сеткил хайнышкынның көргөнивис уттундурбаан. Түлүшөвичиге: «Акый, мен дээди удуртукчу азы сайыт турган болзумза, ажык-дузазы эвээш албан-дужаалдарны шуптузун дүжүргөш, ооң орнунга кожуун бүрүзүңгө оода-ла сүт, эт болбаазырадыр бүдүрүлгөлөр тургузарын чедип алырын кызыдар ийик мен. А бо төлөвилел дугайында «Шын» солунга сайгарылгалыг материал черле бижиир мен» — деп турганымны утпаан боор. «Азааның үш чыл манаар» чүве дээр. Кажан-даа биживейн баарының орнунга, орай-даа болза, «Тыва Республиканың адындан — даштыкы рынокче» деп эгелиг сайгарылгалыг чүүлдү шорбарлап кааны дээр боор деп бодам-биле бо материалды үндүреринин мурнунда херек факт-барымдааларны шуптузун белеткеп чыып алыры, ооң соонда ол чүүлдерни шынзыдып тургаш бижири — мээң бирги сорулгам болган. Ынчангаш «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилелинин республика иштинде кайы хире боттанып турарының дугайында ниити байдалды билип алыры-биле ооң бир кол шимчедикчилеринин болгаш идиг берикчилеринин бирээзи, ТР-ниң экономика

сайыды Е.В. Каратаева-биле ужуражып, чугааны кылдым. Тыва Чазакта удуртукчу бүрүзү Елена Владимировнадан үлө-гер-чижек алыр болза эки-дир деп бодам келдим. Улус хүлээп алыр секретарь уругун өрээлинге сайыт боду үнүп кээрге: «Мен силерге херектиг келдим, Владимировна» — дидим. «Бичии када манаар, аа» — дээн. Мени үр-даа манатпаан. Кабинединге кире бээримге, эң кижизин-биле, олурган сандайындан тургаш, мээң-биле мендилешкеш, өске бир столга дужааштыр олуруп алды. Келген херээм — Тываның Баштыңының Айыткалының болгаш «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелдин боттанып турарының талазы-биле кыска тайылбырны Елена Владимировнадан алдым. Ажылым болгаш хей-ниити хүлээлгелерим аайы-биле ТР-ниң дыка-ла хей сайыттарынга, республиканың бирги удуртукчулары Ш.Д. Ооржак болгаш Ш.В. Кара-оолга хей удаа ужуражып, оларның ажыл-албанын ол-бо массалыг информация чепсектеринге чырыдып-даа чордум. Е.В.Каратаева биле А.В.Брокерт дег оларга келген бөдүүн кижилерни чылыг, чымчак хүлээп алыр удуртукчулар Тывада санныг ийин. Чамдыктарывыс дээр-ге хирелиг-ле апаар чорду-вус. Та бүзүрө, та бүзүрө!»

Ш.Кара-оолдун «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелинге хамаарыштыр бодумнун санал-сүмелерлиг үзел-бодалдарымны илере-дип, силерге таныштыраарын чөпшээрер көрүңер, хүндүлүг номчукчу. Бо бижээн чүүлүмнү ылаңгыяда республика деңгелдиг удуртукчуларның, кожууннар, сумулар чагырыкчыларының, сайгарлыкчыларның, тус-тус чурттакчылыг суурларда биче бүдүрүлгөлөргө удуртукчуларының болгаш тускай эртемниглериниң кичээнгеилге бараалгаттым. Чүге дизе бодумнун эгелекчи саналдарымны хей-ниитиге идип үндүрер эргем бар-ла болгай. Тываның Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оолдун Айыткалың езугаар оларга, «Чаңгыс суур

— чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилели дээр-ге дендии улуг сорулгалыг деп үстүңдө, каксы-даа бол, чугааладым. Бирээде, анаа-бир ажилчын олуттар (туруштар) ажыдып, азы чаа үүрмек, биче-жек хуу бүдүрүлгөлөр тургузуп каары эвес-тир деп билип тур мен. Ук төлөвилелдин хандыр бодаан ужуру-утказын билбейн, «хөй-биле хөөрөп, көвүк-биле шуугап» турар кожуун, суму чагырыкчылары болгаш сайгарлыкчылар тыпты бээрине дээш, угаадып чугаалаайн. Мээң бо тайылбырымдан кандыг-бир түңнелге кээр улус тыптып база болур-ла болгай. Чамдыктарывыска мээң бо саналдарым таарымчалыг эвес апаары база чадалчок. Ийде, «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелди 2009, 2010, 2011, 2012 чылдарда болгаш 2013 чылда база уламчылаан, «Күш-ажыл рыногунда дүшкүрүлүг чорукту чавырылдыраары» деп тускай сорулгалыг республика программасы-биле холбап, соора билип турар кожуун, суму чагырыкчылары барын билип тур мен. Ук төлөвилел дээр-ге үстүңдө адааным ТCRP-че

алыры болдунмас. Тыва вистин, арат чонуусту дыралының шуудап, хөй чоруурунун бир көскү эи бо-дур ийин. Үште, Чазааның Даргазының суур — чаңгыс бүдүрүлгө төлөвилелдин кол сор дээр-ге, анаа-бир үе-дүптин кырган-ачалары дуржулгазын езугаар хөй бичии маскажыгашты из дуңзаалап тургаш, тып херекселдер, каасталгалык дериг-херекселдери кыска ус-тывышка алгы-кеш булгааш-биле арбай, тараруп, аал иштин ашкарар-рер биче бүдүрүлгөлөр арынга чедирбес ужуру билдим. Дөртте, үстүңдө ным төлөвилелдин кол ут бөдүүн кижилерге билдир кылдыр тайылбырлаар ол дээр-ге Тываның суур зүңгө күрүнениң детки биле ажыттынар бүдүрүлгөлөргө, чаа сайгарлыкчыларның эң-не кол сагыыр ужуру чүүлү, негелдези дээр-ге кожуун угланышкынның бир бүдүрүлгени ажыткаш улаштыр хөгжүдүп, ону ча

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелдин кол утказын бөдүүн кижилерге билдингир кылдыр тайылбырлаар болза, ол дээр-ге Тываның суур зүңгө күрүнениң детки биле ажыттынар бүдүрүлгөлөр элдериниң, чаа сайгарлыкчыларның эң-не кол сагыыр ужуру чүүлү, негелдези дээр-ге бурунгаар угланышкынның кайы-бир бүдүрүлгени ажыткаш, оон улаштыр хөгжүдүп, ону чаа технологияга үндезилеп, ооң ажыл-чоруду компьютер таварыштыр углап-башкара улуг бүдүрүлгеге чедир сайзырадыр ужурул

шыгаал алгаш «Күрүңден деткимче алыр планныг мен, 2 муң рубль өртөктүг бизнес-планым бар» дээр-ле кижиге бажынга онааштыр 58 муң 400 рубльди халаска үлөп (дедир эгидилге чокка) турган үелер шагда-ла эрте берген. Тускай сорулгалыг республика программаны таварыштыр чамдык сайгарлыкчылар болуксаан кижилерниң 100 мундан 200 муң рубль чедир халаска алган акшалары дээр-ге чонга-даа ажыг чок болуп, кандыг-даа түңнел чокка анаа-ла агаарга эстип калганын дыка эки билер мен. Маңаа херечи болуп, алган акша-хөреңгиниң түнүн дорт адап тургаш, факт-барымдаалар-биле шынзыдып болгай. Ынчангаш үстүңдө адааным программаны ушкарып-башкарып турар күрүне албанының удуртукчуларының, кожууннарда Чонну ажылга хаара тудар төптерниң директорларының кызыл арнынга дыңнадып турарым бо. Ажыл, амыдыралга-даа, ниитилел чорудуунга-даа бот-шүгүмчүлөл, контроль-хыналда чокта кажандаа бурунгаар хөгжүлдө чедип

технологияга үндезилеп, ук бүдүрүлгениң бүгү ажыл-чоруду компьютер таварыштыр углап башкара, улуг бүдүрүлгө чедир сайзырадыр ужурул бүдүрүлгө — брендинг продукция бүдүрер угланышкыныг ажылдаар. Бүдүрүлгө үндүрер бүдүрүлгези завод фабрикаларга бүдүргөн делгелдиг тускай маркалыг, саа-демдектиг болгаш херекселдериниң, садып алыкчыларның аразында делгем, бот-ат-сурагылыг, эң-не эки шыгылыг барааннар болур ужурул. Бодумнун сонугралым аайы-биле Чаа-Хөл, Чеди-Танды, Чөөн-Хемчик, Бай-Талга болгаш Кызыл кожууннарда «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилел авы-биле ТР-ниң экономика сайыды Е.В. Каратаеваның эң берген тайылбыры үндезилеп, бо кыска кириш чүүлдү киридим. Мында кириген факт-барымдаалар шуптузу үнген дөстүг болуп үндезинниг дээрзин бүзүрөт Чаа-Хөл кожуунда сайгарлыкчы Балчый Болотов

«Тывага бүдүргөн» деп тускай садыг маркалыг продукция кылып үндүрер, бирги ээлчегде сүт, эт болбаазырадыр бүдүрүлгөлөргө ажыдарының дугайында эгелекчи саналын Ш.В. Кара-оол идип үндүргөш, кыска хуусааның дургузунда шудургу, бурунгаар көрүштүг ажылдаанының түңнелинде «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилели Тываның бүгү чонунун улуг деткимчезин алган. Кандыг-даа партия-га хамаарылгазындан ылгал чокка республиканың бурунгаар хөгжүлдөзи дээш чаңгыс демниг, эгин кожа ажылдаарынче кижилерни губернатор төлөвилели эвилелдээн. Ш.В. Кара-оолдун политиктиг катчылары безин үстүңдө адат-тынган төлөвилелди «изини-биле» чүүлдүгүнүп деткээн деп билдим. (Чижээ: РФКП, «Россия-ның патриоттары», «Эсерлер», РЛДП-авт). Мындыг онзагайы-биле ылгалып артып калыр түңнелдерни чедип алырда, шынап-ла, шынгылы чүткүлдүг ажылдаары негеттинери чугаажок. Ынчангаш Шолбан Валерьевич Кара-оолдун «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелинге чогуур үнелелди бээри кончуктугула. 5-6 чыл дургузунда бодунун ажыл-чорудулгазының үезинде чедишкыннерлиг ажылдааны карактарга көскү-дүр. Амыдырал-даа, үе-даа чаңгыс черге турбас болбайн аан. Чурттап эрткенивис үеде, чижээ, ТАР-ның Биче Хурал Президиумунун доктаалы езугаар, Тыва Арат Республиканы Совет Эвилелиниң составынче кирип каан ояар-ла бистиң республика Саян артынче чорудар чиг эт бүдүрүкчүлериниң бирээзи апарган турду. (1944 чылдан 1992 чылга чедир үе дээр апаар). Факт-барымдаалар дилеп, чеди хемни кешкен, алды артты ашкан-даа херээ чок. Чижээ, бистиң-не ада-иелеривистиң харлыг кыштың соогунда, чайның изиг халыынында кара дерин төп чорааш, хонаш-турлагарын чылдың бүгү эргилдезинде каш-каш удаа солуп тургаш, өстүрүп каан чүзүн-баазын мал-маганын акшага орнап, Абакан хоорайның эт комбинатында дужаап турган барымдаалар төөгүдө бар болгай. Чүнүң-даа мурнунда Тыва чуртувусту, бирээде, эт болгаш сүт болбаазырадыр бүдүрүлгөлөргө дериг-херекселдери-биле чепсеглээри 70 чыл эрткен-даа бол, хүннүн чидиг айтыргаларының бирээзи болуп арткан деп санаар мен. Мал бажының талазы-биле Сибириниң федералдыг округунун регионнарын мурнап турар бис деп чарлап

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»: номчукчунун бодаалы

ДАШТЫКЫ РЫНОКЧЕ

Новосибирскиде кызыл-кызыл харысалгалыг «Колак» компания-бүдүрүп үндүрүп турары болбаазырадыр биче цех-Чаа-Хөл суурда чоокта чаа-Хөл кожуунунун Чеди-Хөл кожуунунун аттыг тараачын (фермер) ажыл-агый бүдүрүлгөсү ууртукчузу Чечен Ху-коловна Оюн бодунун кооперативинин сүт продукциязын болбаазырадып кылыр угла-жыкынныг биче заводун болгаш бүдүрүп үн-дүр турар продуктулары-би-республика рыногунче үнүп, да быжыг турушту ээлепкен саргыкчыларнын бирээзи ол-ду. Чөөн-Хемчиктин Хүндү-г тараачын (фермер) көдээ-агый кооперативинин ууртукчузу Улаан Чамзырын-Сат шуут мырыңай боду-өдөк-кыштааның девискээ-де сүт аймаандан хөй янзы-дуктулар болбаазырадыр-це-хти ажыткан. Араттың ол-жи моон-даа соңгаар-ыгаар хөгжүп-ле турар-унам. Ол биче заводту аал-ында ажыдып алганын-кайгаар кижил болдум. Ба-барып кыштаанда ажыткан-Танды кожуунун Бай-Хаак-нун Шоссейная кудумчузу-№ 8 бажында «Бай-Хаак-» КХН бойдустун арыг суун-лап куткаш, республика-гундан эрткеш, бо хуннер-ырыңай Тыва Республика-адындан даштыкы рынокче-херии базымнарны эгелей-ни дээрге бо-даа кижил-юну дыңнаары дыка-чүг болду. КУБ «Бай-Тал» (Тайга) бе-хымызы кудуп-аар биче цехти ажыдар. Кызыл кожуунун чагырга-зы В.И. Енданның меңээ-атканын езугаар алырга,-ер суурда октаттыган-бүдүрүлгө бажынының-ал септелгези доозулган, девискээринин иштинге-болбаазырадыр биче за-урунар, болбаазырадыл-га-ин таваан салыр белеткел-дары ында кидин түлүк-ынып турар тудугга Кы-кожуунун чагырыкчызы-тин Иванович-биле кады-ш, ооң ажыл-ижин со-ал көрүп тура: «Кончук-ертектиг, Тыва чуртувуска-а херек төлөвилелди ди-

дими-биле сегирип алган-дыр-силер, Иванович. Эр хейлер!» — деп, өөрүшкү-биле боду-мун таламдан деткип кагдым. Аныяк сайгарлыкчы Дарысуу Данзырын цехке 5 кижини-ажылга хаара тудуп, сүттү суур-нун чонундан болгаш чоок-кавыда малчын коданнар-дан чыырын планында көргөн бол-ду. Бодунун бүдүргөн аыш-чем-

зы-биле ажыл-амыдыралыга-херек акша-көпеекти ажылдап-ап, бай-шыдалдыг чурттазын-дээш бодунун ажыл-чорудулга-зын олче угландырып турарын-оларнын-биле чугаа аразында-эскердим. Ол-бо билдингир-болгаш чөптүг чылдагааннар-биле кожуунун чагыргазы Кур-Чер суурга тудар сүт заводу-нун смета-документациязын

бүдүрери база чаа немелде-ажылчын олуттарны тургуза-ры чугула дээрзин кожуун, суурларда удуртукчу бүрүзү-медереп билип турар деп улуг-бүзүрел-биле чугаалап болур. Суур бүрүзүндө «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп гу-бернатор төлөвилелин ботта-нып турарын сайгарып төөгүр-дээрге, солун арны чедишпес-деп чүвени билир болгаш, моон-биле ук чүүлүмнү кызы-гаарлаайн, хүндүлүг номчукчу.

ТУҢНУК СӨС ОРНУНГА

Тывада көдээ ажыл-агый-продукциязын болгаш аыш-чем: далган, тараа, эт бол-гаш сүт хереглелинде бөгүнгү-байдалды сайгарып көөр бол-зувусса, ажыл-амыдыралы-бис бөгүн безин, шынап-ла, хире-лиг. Кедер идик-хепти, маши-на-техниканы санаваска-даа, республиканын бүгү рынокта-рын улуг, делгем Сибириниң-ол-бо регионнарының бараан-нары хөмө ап, бүрүнү-биле-шагда эжелеп алганын кым-даа-билир. Рынокта байдал бо-ла-ояар турар чүве болза, амгы-бо байдалдан дарый уштунуп-албас болзувусса, этке, сүтке болгаш тараага ботта-рывыстың хереглелдеривисти-хандырып алырыныс моон соң-гаар-даа бергедей берип болур.

Кожууннар, сумулар төптө-ринге оода-ла этти, сүттү хуу-да малдыг чондан күрүнө-же кири садып алырын дарый, доктаамал организаастарын болгаш чединмес кижилерге (өг-бүлелерге) мал-маган са-дып алырынга чээлини бээр-ажылды эгелезе чүл деп са-налдыг мен. Мал азырааш, бажын ажыр баяан кижилер-Тыванын төөгүзүндө эмжеж.

Күзел чокта, сайгарлыкчы-чорук ажылын чорудуп, бү-дүрүлгө ажыдып алыры кан-чап-даа болдунмас. Баштайгы-капитал (акша-хөреңги, долаага-салыр улуг өртектиг бажың-балгат, чаа машина-техника-аймаа-даа болгай-ла) мөөң-неп алыры база эң чугула. Үстүндө-адаттыг төлөвилелге кир-жиксээр болзунза, күрүнениң-талазындан эвээш эвес түң-гүг акша дузаламчызы-биле улуг

деткимчени берип турар. Орус-чонда «Мурнаан кижил чиптер»-деп чугаа бар. Бо төлөвилелден-чыдып каар болзунза, мындыг-байдал моон соңгаар кажан-даа, каяа-даа турбас. Бир-ле-дугаарында тус черниң чагы-рыкчылары-биле чугааны чо-рудар. Олар бүгү талазы-би-ле дуза-деткимчени ыяап-ла-көргүзөр хүлээлгелиг. Сүт-хүлээп алыр болгаш болбаа-зырадыр биче цехти ажыдар-дээн дижит сен, бирээде, про-дукция херек апаар. Суурнун-чону-биле дугуржулгаларны-кылыр, сүт хүлээп алыр пункту-ну ажыдып алгай сен. Чоорту-өг-бүлө фермазын организа-стап алыры черле чугула. Оода-чадаарда, 50-100 хире сүткүр-уксааның саар инек малы ту-рар болза эки. Бүдүрүлгениң-хөгжүп-сайзыраарынга эргеж-ок чугула чүүл — акша шимчээш-кини доктаамал турары-биле-бүдүрүлгө кыш, чай дивейн-үзүктел чок ажылдаар ужурлуг. Тыва Республиканын адындан — даштыкы рынокче үнөр деп-бодаар болзунза, сээң бүдүр-гениң бараанны даштындан-көргөш, садып алыкчы алыкса-й бээр кылдыр көрүштүг хаптай-савалаары — бирги чергениң-айтыры. Үстүндө чугааладым. Ук төлөвилелге кириген бараан-бүрүзү «Тывага бүдүргөн» деп-тускай маркалыг, садыг дем-деткиг, садып алыкчыларнын-ортузунда ады-сураа алгаан, тергин дээн шынарлыг бараан-боор ужурлуг. Бо бүгү чүүл-дерни чогуруп алыр болзунза, сээң бизнесте делегей-даа-рыногу ажык болур. Эң-не-сөөлүндө чүнү сүмелээр силер-деп айтырыгга харым: бүдү-рүлгө ээзи — хөреңгитен кижил-бодунун бүдүрүлгезинин бурун-гаар хөгжүлдезинин дугайын-да үзүк-соксаал чокка бодап, бөгүн мону кылып алың, 2-3-чыл эртерге мындыг чаа чүүл-дү бүдүрүп эгелээр мен деп баш-бурунгаар планнап, бурунгаар-көрүштүг ажылдаар, чурттаар-болза, кандыг-даа рыноктуң-оруу сээң мурнунга ажык болур.

Танов ЧИГДЕН.

Кызыл кожуун.
Чуруктарны редакцияның-архивинден алган.

продукциязын садып-сайгарар-садыгны болгаш хлеб быжы-рар черни чоокку үеде ажы-дар. Сайгарлыкчының келир-үеде планы дыка улуг чорду. Кур-Чер суурга сүт хүлээп алыр-пунктунун болгаш сүт болбаа-зырадыр биче завод чоокку-айларда ажылдап эгелээрин-ге чигзинип турбас. Чүге дизе-Кызыл кожуунун кол удуртук-чузунун, Валентин Енданның-бодунун харылап турар де-вискээринде көдээ чурттакчы-ларнын ажыл-амыдыралын бе-дик дөңчө үндүр тыртар дээш-кызып турарын, кожуунда со-циал албан черлерин тус чер-ниң бараан бүдүрүкчүлеринин-экология талазы-биле арыг сүт, эт болгаш ногаа аймаа-биле-хандыраарыне болгаш көдээ-суурларга өг-бүлө бүрүзү мал-дыг олурзун, ооң продукция-

төлөвилелин 2013 чылдың сен-тябрь 14-те сайгарып чугаалаш-кан улус болду. Амгы байдал-езугаар алырга, кончук кыска-хуусаа дургузунда төлөвилел-болгаш бүгү-ле юридиктиг чер-лер-биле чөпшээржилге до-кументилери чыгынган. Рес-публика бюджетинден 1млн. 996 муң рубль сайгарлыкчы-Дарысуу Данзырынның агар-санынче шилчиттинер. Ук төлө-вилелдин бүгү-ле акшаланды-рышкын айтырыглары до-лузу-биле шиитпирлеттинген. Заводтун ээлеринге чүгле-ийи билээн сывыртыныпкаш, дүн-хүн дивейн, карак кызыл-ажылдаары-ла арткан-дыр.

Амгы үеде Кызыл кожуун-да суур бүрүзүндө чаа-чаа-бүдүрүлгелер көстүп келген-болгаш, аңаа езулуг-ла чижил-гелиг барааннарны доктаамал

Бай-Тайга кожуунда

Ажыктыг болгаш солун ужуражылга

ТР-ниң сумо хүрежиниң кол тренери, делегей чергелиг шийтекечи, Россияның сумо федерациязының күүсекчи комитетиниң кежигүнү Адар Начын-оолович Куулар өөреникчилери: Россияның, Европаның ийи дакпыр чемпиону, ТКУ-нун бирги курузунун студентизи Начын Донгак (Өвүр кожуундан), сумога Россияның ийи дакпыр чемпиону, Европаның хүлер медалының эдилекчизи Начын Даңгыт-оол, Москва хоорайга сургуулдар аразына болган 85кг деңзилиг сумо маргылдаазының чемпиону Арсен Ондар (кайызыдаа Чөөн-Хемчик кожуунун Ийме суурундан оолдар) Бай-Тайга кожуунга аалдап кээп чораан. Олар Кызыл-Даг, Бай-Тал суурларга чедип, школаларга өөреникчилер-биле солун ужуражылганы кылган. Тээлиге Н.Өлзей-оол аттыг Культура бажыына ада-иелер, башкылар, өөреникчилер-биле ужуражып, оларга спортчу чедишкенин таныштырып, аныяктарга, өөреникчилерге чагыт-сүмезин берип, күш-ажыл, спортка, арыг-силеге ынак болурун чагып-сургааннар. Ужуражылга канчаар-даа аажок солун болгаш ажыктыг эрткен. Спортчуларны деткип, оларның хей-ады улам бедик, бурунгаар чүткүлдүг боорун ада-иелер, башкылар йөрзөгөн.

Ужуражылга үезинде аалчыларның эң-не магадаан, чарашсынган чүүлдери — Бай-Талдың Н.С. Конгар аттыг ниити-билиг ортумак школазының өөреникчилериниң чурумнуу, школазының, суурнуң арыг-силини, музейде делгеттинген херекселдерниң онзагайы болгаш өөреникчилерниң солун концерти, каргыраалап, хөөмейлээн бичии оолдар. Адар Начын-оолович Куулар башкыга чаңгыс черчурттуглары бай-тайгажылар чоргаарланып, хоочун мөге Киров Түлүшович Хунан изиг байыры чедирген. Кожуунун шупту сумуларында кышкы маргылдаалар болуру-биле хаак, конькиге ойнаар шөлчүгештерни кылган.

Алдарлыг спортчулар ыраккы Кара-Хөл сумузунче улаштыр чорутулар.

Шеңне КУУЖААН.

Бай-Тайга.

СПОРТ – АНЫЯКТАРНЫҢ ҮЗЕЛ-СОЛУУ

Олимпиада-80-ниң делегаттары.

Тыва радиого барык 35 чыл ажылдааш, ооң 25-ге аныяктар болгаш школачылар дамчыдылганын белеткээр редакцияга бараан болдум. Аңаа амыдыралдың бүгү адырлары хамааржыр болгаш нарын-даа, солун-даа ажыл. Ылаңгыя спорт темазы — ооң бир кол кезээ. Ынчангаш «Кашпагай бол!» деп радиожурнал ажыткаш, Тывада сураглыг спортчуларның барык хөй кезин-биле ужурашкаш, оларны эки таныыр апарган мен.

Бо радиожурналга Тываның бир дугаар Президентизи Шериг-оол Ооржак киришкеш, ол хол бөмбүңге «Президент кубогун» чарлаан. Оон бээр бо солун, көрүштүг оюн дыка сайзырап, аңаа аныяктарның сонугралыг чыл тутум көвүдөп турарына кижичоргаарланыр. Черле ынчаш, сөөлгү үеде Ярыгин аттыг, «Сүбедей», «Херел», «Ирбис», «Хүреш» спорткомплексери, «Совет Тываның 5

чылы» стадионун дерип-тудуп кааны кайы-хире көрүштүг-дүр! Оон туржук, школа, өөредилге черлери, бажың-балгат девискээринде спортчу шөлдер чүгле найысылалда эвес, кожууннарда сайзырап турар. Ооң түңнелинде ат-сураглыг спортчулар хуннүң-не немежип турарына өөрүп, магадаар-дыр мен.

Бо хуннерде «Сочи-2014» кышкы олимпиада бүгү кижилерниң кичээнгейинде. Аңаа Тывадан баар спортчуларның, деткикчилерниң даңзызы тургустунган. Ону солун-сеткүүлде, радиотелевидениеде айыткан.

Бо удаада мээң бижиксээн чүүлүм — «Олимпиада-1980». Москва хоорайга болган XXII дугаар (азы XIX) олимпийжи оюннар.

Бир хүн мээң өөм ээзи Ким Данзын-оол, ынчан дээди Советке ажылдап турда, даргазы Михаил Клаевич Мендуме кабинетинче келдирткеш: «Олимпиадаже баар даңзыда кирген-дир сен, белеткен» — дээн. Шак ынчалдыр К.Д. Данзын-оол «Олимпиада-

1980»-ниң төлээлериниң бирээзи болуп, Москваже аъттаныпкан. Ол база тыва спорттун хоочуну кижиге. Стол теннизинге база футболга тергилер ынак, эки ойнаар күш-культуру чораан.

Олимпиада көөр баштайгы бөлүккө Тывадан 30 кижиге төлээлеп четкен. Оларның аразындан 10-ну олимпий оюннарының ажыдышкынын көөр биледин алган, өскелеринге 5-5 билеттерни берген. Бо олимпиаданы чүгле спортчулар эвес, аңгы-аңгы адырларның мурнакчылары база көргөн. Сураглыг тыва херээжен таксист Мария Сымчаан, «Тиилелге» совхозтун директору Вадим Оюн, Кызылдың 3 дугаар школазының күш-культура башкызы Нина Кузьмина, сураглыг спортчу, штанга көдүрүкчү Евгений Черногоров, хостуг хүрештин үндөзилекчилериниң бирээзи Болат Чөкпек (өг-бүлөзи-биле), ол чылдарда кооперация ажылдакчызы Хонук-оол Монгуш, биатлон спортунун хоочуну Чыргал-оол (Федор) Удумбара дээш, өскелер-даа.

Олар Тываже чанып кышкыларга ужуражылганын организастап, радио-да дылгалар белеткеп турганын сактып ор мен (чур).

Москвага болган олимпиадада 80 чурттардан ниити-биле 5 муң 283 спортчулардан 1 муң 134-ү херезден кижилер киришкен. Оларның дугайында блокнода демдеглээн болдум. Ышкаш 203 шаңналдың алдын, 69 мөңгүн, 46 хүр медальдарын совет спортчулар чаалап алган. Ол 5 муң 651 журналист ажыдап, олимпиаданы делегация чырыткан. Чүс он бир чурттардан 2 миллиард телекүчүлөр олимпиаданы нуурган көргөн. Оон бээр чыл эрткен. Ам электрон харылзаа дыка сайзырап, «Сочи-2014» олимпиада бөмбүрзектин кичээнгейин жангызындан-даа артык болуру чугаажок. Россияжи спортчулар хөй-хөй медальдар чаалап эккээр-ле болуру.

Светлана ДАНЗЫН-ОЛ

Кызыл хоорай.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа амызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтиел-политиктиг килдистер—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалап болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, сот.тел.: 8-923-383-78-88. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 3 парлаан ама.

Тираж 8055. Чагыт 11. Номериң парлалгаже дужаганы: график

езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырына хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талас-биле эргелели «ШЫН» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны дуннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.